

२०७३

‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटकमा परिवेश विधान

गुरुङ्ग
आशाकुमारी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटकमा परिवेश विधान

शोधपत्र

शोधार्थी

आशाकुमारी गुरुङ्ग
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागकी छात्रा आशाकुमारी गुरुङ्गले नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि **भीमसेनको अन्त्य नाटकमा परिवेश विधान** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक गरिएको यस शोधकार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७३/१/३०

.....
डा. दुर्गाबहादुर घर्ती
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय मूल्याङ्कन विभागकी छात्रा आशाकुमारी गुरुङ्गले त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको बालकृष्ण समको भीमसेनको अन्त्य नाटकमा परिवेश विधान शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

.....

विभागीय प्रमुख

२. डा.दुर्गाबिहादुर घर्ती

.....

शोध निर्देशक

३. उपप्रा. ढाकाप्रसाद घिमिरे

.....

बाह्य परीक्षक

मिति : २०७३/२/६

कृतज्ञता ज्ञापन

बालकृष्ण समको भीमसेनको अन्त्य नाटकमा परिवेश विधान शीर्षकको शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु डा.दुर्गाबहादुर घर्तीज्यूका कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । विभिन्न कठिनाइ हुँदाहुँदै पनि विभिन्न समस्याहरूमा अत्यन्तै सहजता र प्रेमका साथ समय उपलब्ध गराई शोधकार्यका विषयगत र प्राविधिक पक्षमा निरन्तर सजग र सचेत गराउँदै उचित मार्ग निर्देशन गरिदिनु हुने आदरणीय गुरुप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शोधकार्य गर्न स्वीकृति प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति पनि कृतज्ञ रहेकी छु ।

यस शोधकार्यका लागि प्रेरणा र हौसला दिँदै हरेक प्रकारले सहयोग पुऱ्याउने मेरा आदरणीय पिता रेमबहादुर गुरुङ्ग र माता मनमाया गुरुङ्गप्रति आभारी छु । यसका साथै विभागीय कामकारवाहीमा सहयोग गर्नु हुने शैक्षिक प्रशासक र नेपाली केन्द्रीय पुस्तकालय प्रमुखलाई पनि म धन्यवाद दिन चाहान्छु । नेपाली केन्द्रीय विभागको विभागीय पुस्तकालयका साथै शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक सहयोग गर्ने मेरा साथीहरू देवा अधिकारी, करण तिवारी, सोनु रोक्का लगायत अन्य सम्पूर्ण साथीहरूप्रति पनि आभार प्रकट गर्न चाहान्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०७०/०७१

मिति : २०७३/१/३०

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-७०१-३०-२००८

रोल नं. : ४१

.....

आशाकुमारी गुरुङ्ग

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर

विषय सूची

	पृष्ठ
पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय	१-५
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	१
१.३ शोधको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२-३
१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व	३
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.७ शोधविधि	४
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	४
१.७.२ विश्लेषण विधि	४
१.८ शोधको रूपरेखा	४-५
दोस्रो परिच्छेद : बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा र प्रवृत्ति	६-३१
२.१ विषय प्रवेश	६
२.२ बालकृष्ण समको सङ्क्षिप्त परिचय	६-९
२.३ बालकृष्ण समको व्यक्तित्व	१०
२.३.१ कवि व्यक्तित्व	१०-११
२.३.२ नाटककार व्यक्तित्व	११-१२
२.३.३ कथाकार व्यक्तित्व	१३
२.३.४ निबन्धकार व्यक्तित्व	१३-१४
२.३.५ जीवनीकार व्यक्तित्व	१४-१५
२.४ बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा	१५-२२
२.५ बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्ति	२२-२३
२.५.१ पाश्चात्य प्रभाव	२३
२.५.२ दार्शनिकता	२४-२५
२.५.३ विषयवस्तुगत प्रवृत्ति	२५-२६

२.५.४ संरचनात्मक प्रवृत्ति	२६-२७
२.५.५ शैलीशिल्पगत प्रवृत्ति	२७
२.६ बालकृष्ण समको जीवनी र नाट्यप्रवृत्तिविच अन्तर्सम्बन्ध	२८-३१
२.७ निष्कर्ष	३१
तेस्रो परिच्छेद : 'भीमसेनको अन्त्य' नाटकमा स्थानगत परिवेश	३२-४३
३.१ विषय प्रवेश	३२
३.२ स्थानगत परिवेश	३२-४३
३.३ निष्कर्ष	४३
चौथो परिच्छेद : 'भीमसेनको अन्त्य' नाटकमा कालगत परिवेश	४४-५६
४.१ विषय प्रवेश	४४
४.२ कालगत परिवेश	४४-५६
४.३ निष्कर्ष	५६
पाँचौँ परिच्छेद : 'भीमसेनको अन्त्य' नाटकमा वातावरण	५७-७२
५.१ विषय प्रवेश	५७
५.२ वातावरण	५७-५९
५.२.१ बाह्य वातावरण	५९-६२
५.२.२ आन्तरिक वातावरण	६२-७२
५.३ निष्कर्ष	७२
छैटौँ परिच्छेद : उपसंहार	७३-८४
६.१ विषय प्रवेश	७३
६.२ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष	७३-८४
६.३ निष्कर्ष	८४
सन्दर्भ सामग्री सूची	८५-८६

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

नाटककार बालकृष्ण सम (वि. सं १९५९-२०३८) बहुमुखी प्रतिभा भएका व्यक्ति हुन् । समले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनले कथा, कविता, नाटक, एकाङ्की, निबन्ध, जीवनी आदि लेखेका छन् । विशेषगरी नाट्य विधामा उनको प्रतिभाले सिद्धि प्राप्त गरेको छ ।

समको नाट्ययात्रा **मिलीनद** (१९७७ रचना) नाटक लेखनबाट सुरुआत भएको पाइन्छ । उनले पूर्णाङ्की र एकाङ्की, संयोगान्त र वियोगान्त नाटकहरू गद्य र पद्य शैलीमा नाटक रचना गरेका छन् । उनले नेपाली नाट्यविधामा पाश्चात्य नाट्य प्रवृत्ति भित्र्याएका हुन् । उनका **मुटुको व्यथा** (१९८६), **ध्रुव** (१९८६), **मुकुन्द इन्दिरा** (१९९४), **प्रह्लाद** (१९९५), **अमरसिंह** (२०१०), **भीमसेनको अन्त्य** (२०१२/१३), **स्वास्तीमान्छे** (२०३३) आदि नाटक रहेका छन् भने एकाङ्कीहरू “बोक्सी” (१९९९), “भतेर” (२०१०), “नालापानीमा” (२०२०), “रणदुल्लभ”, “विरामी र कुरुवा” (२०२०) आदि प्रकाशित रहेको छन् । उनका पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक र स्वैरकाल्पनिक विषयवस्तुमा आधारित नाटकहरू छन् । उनको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको परिवेश विधान सम्बन्धी हालसम्म कुनै अनुसन्धानात्मक कार्य नभएको सन्दर्भमा यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

भीमसेनको अन्त्य नाटकको परिवेशको अध्ययन गर्नु प्रमुख समस्या रहेको प्रस्तुत शोधकार्यका मुख्य मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- क) **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा स्थानगत परिवेश के कस्तो छ ?
- ख) **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा कालगत परिवेश के कस्तो छ ?
- ग) **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा वातावरण के कस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

भीमसेनको अन्त्य नाटकको परिवेश विधानको अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको प्रस्तुत शोधकार्यका मुख्य मुख्य उद्देश्यहरु निम्नलिखित छन् :

- क) भीमसेनको अन्त्य नाटकमा स्थानगत परिवेशको अध्ययन गर्नु,
- ख) भीमसेनको अन्त्य नाटकमा कालगत परिवेशको अध्ययन गर्नु,
- ग) भीमसेनको अन्त्य नाटकमा वातावरणको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

बालकृष्ण समले नेपाली नाट्य परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उनको भीमसेनको अन्त्य नाटक पनि चर्चित कृति हो । यस नाटकको समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा यसको परिवेश सम्बन्धी चर्चा पनि गरेका छन् । हालसम्म यस नाटकको परिवेश सम्बन्धी जे जति अध्ययन भएको छ, तिनको समीक्षा कालक्रमिक रूपमा सङ्क्षेपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

छन्दविनोद दाहाल (२०४२) ले “समको ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्रमा समका ऐतिहासिक नाटकहरुको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भीमसेनको अन्त्य नाटकको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले भीमसेनको अन्त्य ऐतिहासिक समय र स्थानको बयान गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

जयप्रसाद ढकाल (२०५२) ले साहित्य र संस्कृतिमा दरबारभित्र व्यक्तिवादी षड्यन्त्र उदयाङ्गाएकाले भीमसेनको अन्त्य नाटकले प्रसिद्धि पाएको छ । हनुमानढोका दरबारमा घटित प्रमुख राजनैतिक घटनाको प्रस्तुति हो, भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन परिचयात्मक छ ।

कर्णबहादुर कार्की (२०५९) ले “भीमसेनको अन्त्य नाटकमा कृतिपरक अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्रमा भीमसेनको अन्त्य हनुमानढोका दरबारको कोठा, चोटा, एकदेव वैद्यको घर, भीमसेनलाई थुनामा राखिएको कोठामा घटित घटनामा आधारित ऐतिहासिक दुःखान्त नाटक वि. सं. १८९४ देखि १८९६ सम्मका अवधिमा षड्यन्त्र, विश्वासघात, छलकपटको मुख्य प्रस्तुति भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन विश्लेषणात्मक छ ।

ताना शर्मा (२०६२) ले **सम र समका कृतिमा भीमसेनको अन्त्य** नाटकका पहिला चार अङ्कहरू १८९४ सालसित सम्बद्ध छन् र पछिल्ला चार अङ्क चाहिँ १८९६ सालमा दरबारिया षड्यन्त्रमा घटित घटना भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन सङ्क्षिप्त छ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय (२०६५) ले **समको दुःखान्त नाट्य चेतनामा भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा एक अङ्क सिंहसत्तलनेर एकदेवको घर (अङ्क. दुई) अनि दुई अङ्क भीमसेन थापाको घर (अङ्क सात र आठ) र पाँच अङ्क हनुमानढोका दरवारमा आयोजित छन् । यसरी घटनास्थल तीन भए पनि मुल स्थल भने काठमाडौँ नै छ, भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक छ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय (२०६५) ले **समको दुःखान्त नाट्य चेतनामा भीमसेनको अन्त्य** नाटक दुई चरणमा विभाजित छन् । वि. सं. १८९४ श्रावण ९-१२ गतेका घटना पहिलो चरण र वि. सं. १८९६ श्रावण महिनाका घटनाहरू दोस्रो चरणमा सम्पन्न भएको भनेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन सङ्क्षिप्त छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको परिवेशको समग्र, गहन र सूक्ष्म अध्ययन हुन सकेको देखिदैन । कतिपय अध्ययन सामान्य टिप्पणीमा सीमित छन् भने कतिपयमा प्रसङ्गवश मात्र परिवेशको उल्लेख गरिएको छ । परिवेशमा नै केन्द्रित भएर कुनै अध्ययन भएको छैन ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

भीमसेनको अन्त्य नाटकको परिवेशलाई विषयवस्तु बनाएर हालसम्म कुनै शोधकार्य नभएको परिप्रेक्ष्यमा यो शोधकार्य गरिएको छ । यही नै यस शोधकार्यको औचित्य हो । यस नाटकको परिवेश सम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहने अध्येता, शिक्षक, विद्यार्थी एवं सर्वसाधारण पाठकका लागि पनि यो सहयोगी बन्न सक्नेछ । त्यो पनि यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययन **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा परिवेशको अध्ययनमा मात्र सीमित रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणको विधि पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री संकलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सामग्री सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा गरिएको छ । त्यसका साथै विभिन्न विद्वान्हरूलाई भेटी आवश्यक सल्लाह सुभाषित गर्ने काम गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्री विश्लेषण वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधिमा गरिएको छ ।

१.८ शोधको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवं सुसङ्गठित रूपमा तयार गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेदलाई आवश्यकता अनुसार शीर्षक उपशीर्षकहरू विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा र प्रवृत्ति

परिच्छेद तीन : **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा स्थानगत परिवेश

परिच्छेद चार : **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा कालगत परिवेश

परिच्छेद पाँच : भीमसेनको अन्त्य नाटकमा वातावरण

परिच्छेद छ : उपसंहार

सन्दर्भ सामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा र प्रवृत्ति

२.१ विषय प्रवेश

साहित्यिक कृति लेखकको जीवनीबाट नितान्त पृथक हुन सक्तैन । कृतिमा लेखकका अनुभूति, विचार र इच्छाहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् । त्यसैले नाटक र नाटककारबिच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । नाटककारले सिर्जना गरेको नाटक र जीवनीबिच अन्तर्सम्बन्ध रहेको हुन्छ । बालकृष्ण समको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको परिवेश विधानको अध्ययन गर्ने क्रममा नाटककारको जीवनीको अध्ययनले पनि सघाउ पुऱ्याउँछ । त्यसकारण यस परिच्छेदमा नाटककार बालकृष्ण समको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दै उनको नाट्ययात्रा र प्रवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ बालकृष्ण समको सङ्क्षिप्त परिचय

बालकृष्ण समको जन्म वि. सं १९५९ माघ २४ गते काठमाडौंको ज्ञानेश्वरमा उनका पिता जनरल समर शमशेर र माता कीर्तिराज्य लक्ष्मी राणाका कान्छा पुत्रका रूपमा भएको हो (शर्मा, २०६२ : १०) । बाजे डम्बर शमशेरको सम्पन्न राणा दरबारिया परिवारमा समको जन्म भएको हो । बालकृष्ण समको एक दाजु पुष्कर शमशेर र दुई बहिनीहरू क्रमशः जेठी डुवर्णकुमारी र कान्छी पद्मकुमारी हो । आफ्ना दाजु र बहिनीहरूसँग उनको बाल्यकाल दरबारी भौतिक वैभव र सम्पन्नतामा व्यतीत भएको (सुवेदी, २०६४ : २२) । समलाई बाल्यकालमा भौतिक सुखसयल र सम्पन्नताको कुनै अभाव नभएको पाइन्छ । सम सम्पन्न राणापरिवारमा जन्मेका भएर पनि आफूलाई एक्लो महसुस गर्दथे । समका दाजु पुष्कर शमशेरको शिशुकालमा पक्षघातले दाहिने खुट्टा लुलो र कमजोर भएकाले सानैदेखि रोगी थिए । बाबु, आमा, बाजे, बज्यै र परिवारका अन्य सदस्यहरूले पनि उनलाई नै बढी स्नेह माया गर्दथे र सम निरोगी भएकाले कम स्नेह गर्ने र समलाई दाजुको अगाडि आची नामले बोलाउँथे, जसले गर्दा उनी त्यो उपनाम आची बाट मर्माहित दुःखी र एक्लो अनुभव गर्दथे । त्यसकारण उनले आफूलाई पौराणिक पात्र ध्रुवको रूपमा ठान्न थालेको हो (सुवेदी, २०६४ : २३) । उनकी बुढीदिदी गुनकेशरीले वर्षौंसम्म भगडा गरी उनको आची

उपनाम नामेट गराएकी थिइन् तापनि बज्यै परोक्षमा उनलाई त्यसै नामले सम्बोधन गर्दथिन् (उपाध्याय, २०६५ : ४७) । समलाई सानै उमेरमा बुढीदिदी गुनकेशरी द्वारेद्वारा होमनाथको **कृष्णचरित्र** र भानुभक्तको रामायण सुनाउने गर्थिन् र समलाई त्यसको प्रभाव परेको पाइन्छ । सम एकान्त मन पराउने, मानसिक चिन्तामा डुब्ने र कल्पनाको संसारमा रमाउन थालेको पाइन्छ । सम गुनकेशरी बुढीदिदीको माया ममता स्नेह र हेरचाहमा हुर्किएका हुन् ।

वि. सं. १९६३ सालको श्रीपञ्चमीका दिन डम्बर शमशेरका दरबारको नाट्यशालामा पण्डित तिलमाधव देवकोटाले चारवर्षका बालक बालकृष्ण समलाई अक्षरारम्भ गराएका हुन् भने अक्षरको अभ्यास आदि गराउने बुढीदिदी गुनकेशरी हुन् (सुवेदी, २०६४ : २२) । समकी बुढीदिदी सुखदुःखकी सहभागिनी र उनको स्नेह र ममताले समले सुखको अनुभूति गर्दथे । राणापरिवारमा जन्मने बालकका लागि शिक्षाको पनि राम्रो प्रबन्ध थियो । समले पनि सानै देखि शिक्षाको राम्रो मौका पाएका हुन् ।

वि. सं. १९७० साल फागुन महिनामा तत्कालीन नेपालको एउटै मात्र अङ्ग्रेजी स्कूलमा आफ्ना दाजु पुष्करसँग उनी चतुर्थ (सेभेन्थ) श्रेणीमा पढ्न पाएका हुन् । सम राणापरिवारका भएकाले दरबार हाइस्कूलमा पढ्न पाउँछन् र १९७५ मा सप्तम श्रेणीबाट अष्टम श्रेणीमा उनको पढाइ अधि बढ्दछ । यस समयमा समलाई साहित्यिक प्रभाव परिसकेको थियो । शृङ्गारिक कविता **सूक्ति सिन्धु** र पाश्चात्य साहित्यको प्रभाव उनमा पाइन्छ । उनले पद्यात्मक श्लोक रचना गरेको पाइन्छ । सम साहित्यिक मार्गतर्फ पनि अधि बढेको पाइन्छ । बाजेको दरबारभित्रको वासनापूर्ण प्रवृत्ति र सुसारे केटीहरूको बहुरङ्गी चरित्रहरूलाई भोगका निम्ति भन्दा बढी साहित्यको आराधनाका सामग्रीका रूपमा सोचेको पाइन्छ (सुवेदी, २०६४ : २४ - २६) । समले साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव दरबारभित्र हुने क्रियाकलापबाट पाएका हुन् ।

समको विवाह वि. सं. १९७८ मा चन्द्रजङ थापाकी जेठी छोरी मन्दाकिनी थापासँग भएको हो । विवाह गरेको केही समयपछि उनी म्याट्रिकुलेशनको परीक्षा दिन कलकत्ता जान्छन् (शर्मा, २०६२ : २) । कलकत्ता गई म्याट्रिक परीक्षा दिई म्याट्रिक उत्तीर्ण गर्दछन् । त्यसपछि उनलाई उनका पिता समर शमशेरले इन्जिनियर बनाउने अभिप्रायले विज्ञान विषय पढ्न त्रिचन्द्र कलेजमा अध्ययन प्रारम्भ गर्दछन् । यस समयमा उनको भुकाव कविता

र नाटकतिर बढी रहेको पाइन्छ । आफ्नो इच्छा नहुँदा नहुँदै तोपको तालिमका निम्ति भारतको देहरादुनतिर जान्छन् र राणा शासनको चाहना बमोजिम सेनाको कप्तान बन्न पुग्दछन् (सुवेदी, २०६४ : २८) । समले विद्यालय पछिको उच्च शिक्षा हासिल गर्न पाउँदैनन् र आफ्नो पढ्ने इच्छा अपुरो रहेको ठान्दछन् । सम देहरादुनमा रहँदा आफ्ना गुरुपुत्र पद्मदत्त रटौरीको सल्लाहमा नाटक परिमार्जन गर्न लाग्दछन् । समको साहित्यतर्फको भुकाव अझ बढेको पाइन्छ ।

बाजे डम्बर शमशेर क्रुर र अत्याचारी स्वभावका भए पनि नाचगान, मोजमस्ती र रमाइलाका सौखिन भएकाले दरबारभित्र हुने अनेकौं रमाइला नरमाइला घटनाहरू देखि भोगि सकेका थिए । यस्तो क्रियाकलापपछि, सममा सकारात्मक प्रभाव परेको थियो र साहित्यिक क्षेत्रमा लाग्ने प्रेरणा पाएका थिए । समका जीवनमा विविध खालका समस्या, सङ्घर्ष र जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने हुन्छ । बिहे गर्नु, पुत्र लाभ हुनु, उच्च शिक्षा पढ्न नपाउनु, तत्कालीन शासक राणावंशको बेरोलवाला भैयादका नाताले कप्तानी पद सम्हाल्दछन् (सुवेदी, २०६४ : २७) । सम पढाइ त्यागी बाध्यतावश सैनिक पेशामा संलग्न भएका हुन् ।

उच्च शिक्षाको धोको पूरा गर्न नपाएका समलाई साथीहरू एम.ए. भएकामा अत्यन्त नरमाइलो लाग्छ र आफ्नो देश र सरकारको एम.ए. का प्रमाणपत्रलाई श्रद्धा गरेको देख्दा पश्चात्ताप हुन्छ । तर आफू बी.ए, एम.ए. हुन नपाएकोमा दुःख वा लघुताभास उनलाई त्यतिखेर मुक्ति मिल्दछ जतिबेला त्रिचन्द्र कलेज (१९८७ जेठ २७ गते) र दरबार स्कुल (जेठ ३१ गते) मा नेपाली पढाउन प्रारम्भ गर्दछन् । सम शिक्षक पेशामा लागेपछि आफूमा परेको चोट बिसन खोज्दछन् । दरबार स्कुलमा पढाउँदा आफू बाल्यकालमा फर्केको अनुभव गर्दछन् (उपाध्याय, २०६५ : ४९) । समले शिक्षण पेशा अँगालेपछि पढ्न नपाएको चोट बिसिन्छन् ।

समको नेपाली भाषा र संस्कृतिप्रतिको रुचि र गतिविधि मन पराएर जुद्ध शमशेरले वि.सं. १९८९ मा उनलाई गोरखा भाषा प्रकाशनीका अध्यक्षमा नियुक्त गरेका हुन् । गोरखा शब्दबाट नेपालको सम्पूर्ण जनताको प्रतिनिधित्व नहुने देखी नेपाली शब्दलाई प्रशासनिक मान्यता दिन उनले प्रयत्न गरेका हुन् र उनको यसमा ठुलो योगदान रहेको छ (शर्मा, २०६२ : २) । सम नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिमा रहँदा **शारदा** साहित्यिक मासिक पत्रिका प्रकाशन उनकै पहलमा भएको हो । समले फोटोग्राफी र चित्रकला क्षेत्रमा

पनि प्रसिद्धि पाएका छन् । समले बेलायती राजदूतावासमा राजदूतलाई नेपाली भाषाको द्युसन पढाउने काम पनि गरेका छन् (सुवेदी, २०६४ : ३७) ।

वि. सं. २०१४ मा श्री ५ महेन्द्रको कुलपतित्वमा गठित रोयल नेपाली एकेडेमी (पछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान) को सदस्यताका रूपमा नेपाली नाट्य (रङ्गमञ्च) को उत्थानको निम्ति पनि उल्लेख्य काम गरेका छन् । शाही नेपाली चलचित्र संस्थानमा पनि सदस्य पदमा रही काम गरेका छन् (सुवेदी, २०६४ : ३९ र ४१) । उनले साहित्यिक क्षेत्रमा विविध कामहरू गरेका छन् ।

समले विभिन्न संस्था र पेशामा रही साहित्यिक क्षेत्र र अन्य क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान गरेका छन् । समले राणातन्त्र विरोधी जनआन्दोलनमा सहभागी भएर जनताको पक्षमा सम्बोधन गरेका छन् । उनी रगतले राणा भएर पनि जनताको अधिकार प्राप्तिमा आफूलाई समर्पण गरेका छन् र राणा भए पनि जनताको साथमा हात मिलाएका छन् । यस्तै आन्दोलनबाट 'शमशेर' थर बाट 'शेर' हटाई सम भएका छन् (शर्मा, २०६२ : ४) । नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउनमा समको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनी राणापरिवारका भए पनि प्रजातन्त्रका लागि सचेत व्यक्ति हो । सम अत्याचार विरोधी, मानवतावादी, नम्र, भद्र र शिष्ट व्यक्तित्वको रूपमा परिचित छन् (शर्मा, २०६२ : १) । उनी असल र स्वतन्त्र चाहने व्यक्ति हुन् ।

समका साहित्यका विविध विधामध्ये उत्कृष्ट र महत्त्वपूर्ण विधा नाट्यविधा हो । उनले नाटकमा नयाँ युगको सुरुआत गरेका छन् । पाश्चात्यशैलीमा मौलिक सामाजिक परिवेश अनुकूलको नाटक सिर्जना गर्ने पहिलो नाटककार हुन् । उनले साहित्य क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । उनी नाट्यक्षेत्रमा नाट्यसम्राटका रूपमा परिचित हुन सफल व्यक्तित्व हुन् । समले विविध सम्मान पुरस्कार, प्रज्ञा पुरस्कार प्राप्त गर्नुका साथै त्रिभुवन विश्वविद्यालयले डि.लिट विशेष उपाधिका साथ सम्मान गरेको छ र गोरखा दक्षिण बाहु पुरस्कार पनि पाएका छन् । सम साहित्यिक क्षेत्रमा अमर व्यक्तित्व हुन् । उनको मृत्यु वि.सं. २०३८ श्रावण ६ गते काठमाडौंमा भएको हो (शर्मा, २०६२ : २) । समले आफू जीवित हुन्जेलसम्म नेपाली साहित्यको सेवा गरेको देखिन्छ ।

२.३ बालकृष्ण समको व्यक्तित्व

सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन् । उनले कविता, नाटक, कथा, निबन्ध, आत्मजीवनी जस्ता विविध साहित्यिक विधामा कलम चलाएका छन् । सम कलाकार, अध्यापक, वक्ता, चिन्तक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित रहेका छन् । सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन् । उनले साहित्यका अतिरिक्त विविध पेशा र क्षेत्रमा आफ्नो प्रतिभाको परिचय दिनुका साथै नेपाली वाङ्मयमा विशिष्ट योगदान दिएका छन् । उनी चित्रकला, फोटोग्राफी, सङ्गीतमा पनि निपूर्ण व्यक्तित्व हुन् (सुवेदी, २०६४ : ४५) । उनी साहित्यिक र साहित्येत्तरमा सफल व्यक्ति हुन् ।

समले साहित्यका विविध विधामा उल्लेख्य योगदान दिएका छन् । उनी बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन् । उनले कविता, नाटक, कथा, निबन्ध, आत्मजीवनी जस्ता विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । उनले साहित्य यात्राको सुरुआत कविताबाट गरे तापनि पद्यनाटक लेखनमा उत्कृष्ट रहेका छन् । उनले नाट्य विधामा नयाँ शैलीको थालनी गरेको पाइन्छ । उनका साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्नानुसार सङ्क्षिप्त रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.१ कवि व्यक्तित्व

बालकृष्ण समको साहित्यिक यात्राको सुरुआत कविताबाट भएको हो । उनले पहिलो पटक पद्यश्लोकको रचना वि.सं. १९६७ मा गरेका हुन् । उनको कविता साहित्य तर्फको पहिलो श्लोक यसप्रकार रहेको छ :

भाषा (ख) मुठीका सबलाई हेरी

राज हुन्छ नारायण वीष्णु मेरी (सुवेदी, २०६४ : २४) ।

माथि उल्लेखित श्लोक समले सानै उमेरमा छन्दको ज्ञानविना नै रचना गरेको मानिन्छ । उनका पिताले समलाई छन्दमा कविता लेख्न सिकाएका थिए । सममा सुरुमा धार्मिक कविताका श्लोकहरूको प्रभाव पाइन्छ । उनको घरमा हुने भजन किर्तन पूजा आराधन जस्ता क्रियाकलापले गर्दा उनलाई कवितातर्फ आकर्षित गरेको पाइन्छ ।

विश्वप्रसिद्ध कविहरू मिल्टन, वर्डस्वर्थ, टेइसन जस्ता कविहरूको कविताबाट पनि सम प्रभावित भएको पाइन्छ ।

समले वि.सं. १९७० मा 'लालनचन लैली' शीर्षकको कविता रचना गरेका थिए । उनलाई शृङ्गारिक भावका कविताले पनि प्रभाव पारेको पाइन्छ । समले 'कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता हो' भनी **आगो र पानी** खण्डकाव्यको भूमिकामा भनेका छन् । उनको बौद्धिक कवितामा मानवतावादको उच्चतम आदर्शलाई तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् । उनले छन्दमा कविता लेख्न सुरुआत गरे तापनि उनी गद्यकविताहरूमा उत्कृष्ट रहेका छन् (शर्मा; २०६२ : २६) । कविताविधा समको नाटकपछिको दोस्रो उत्कृष्ट विधा हो । समले कविताको रचना गर्दागर्दै कवितात्मक शैलीमा पद्यात्मक नाटक **मुटुको व्यथा** सिर्जना गरेको पाइन्छ । समले फुटकर कविता र केही लामा कविताको रचनामा पूर्ण सफलता पाएपछि उनले **फुटेको फुलदान** (१९९२), **कवि र कविता** (१९९२), "स्वर्ग र देवता" (२००४) लामा कविता, **आगो र पानी** (२०११) खण्डकाव्य, **चिसो चुल्हो** (२०१५) महाकाव्य र **बालकृष्ण समका प्रतिनिधि कविताहरू** (२०३८) प्रकाशित छन् ।

समका उल्लेखित रचनाहरू कविता जीवनका उत्कृष्ट कविता मध्ये पर्दछ । समले कविता विधामा पनि अतुलनीय योगदान दिएका छन् । उनको **चिसो चुल्हो** महाकाव्य पछि 'तातो चुल्हो' महाकाव्य लेख्ने सोचाइ अधुरो नै रह्यो र उनले फुटकर कविता लेखन र कवि गोष्ठीमा कविता वाचन निरन्तर गरिरहे (सुवेदी, २०६४: ४५) । सम कविताका चार उपविधामा पनि उत्कृष्ट रहेका छन् । उनले मुक्तक, फुटकर/लामा कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य जस्ता उत्कृष्ट रचनाको सिर्जना गरेका छन् । समको कवितामा मानवतावादी चिन्तन, बौद्धिक ज्ञान दर्शनका साथै सामाजिक चित्रण सरल ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.३.२ नाटककार व्यक्तित्व

बालकृष्ण समको साहित्यिक यात्राको सुरुआतमा पहिलो सुरुआत कविता लेखन हो भने उनको दोस्रो सुरुआत नाट्यविधामा नाटक रचना गरी गरेका छन् । उनको नाट्यात्राको पहिलो नाटकृति **मिलीनद** (१९७७) अप्रकाशित रहेको छ । यसै नाट्यकृति मार्फत उनको नाट्ययात्रा प्रारम्भ भएको हो । समले **मिलीनद** नाटकबाट दुःखान्त नाटकको जग बसालेका हुन् । **मिलीनद** समको अभ्यासकाल वा भर्खर नाटक लेखनमा प्रवेश गरेको समय हो । यसै

गरी उनले **तानसेनको भरी**, **अज** नाटकको रचना गरेका छन् । समका यी नाटकहरूमा विदेशी नाटक र माध्यमिक कालीन नाटकहरूको प्रभाव पाइन्छ ।

समको पहिलो प्रकाशित नाटक **मुटुको कथा** (१९८६) हो । यो नाटकले नयाँ युगको थालनी गरेसँगै पूर्वीय नाट्यमान्यता विपरीत पद्यात्मक शैलीमा दुःखान्त नाटक लेखनको सुरुआत गरेको छ । यसै नाटकबाट समलाई दुःखान्त मौलिक नाटककारका रूपमा परिचित गराएको छ । उनले यस नाटकमा सामाजिक मौलिक प्रेममय विषयमा नाटक सिर्जना गरेका छन् । यसै वर्ष उनको प्रकाशनका दृष्टिले दोस्रो **ध्रुव** (१९८६) सुखान्त पद्य नाटक लेखेका छन् (सुवेदी, २०६४ : ३०) । समले विविध विषयवस्तु लिएर मौलिक नाटकको सिर्जना गरेका छन् र उत्कृष्ट नाटकहरू रहेका छन् । उनले विविध आयाम, शैलीशिल्पमा नाटक रचना गरेका छन् । उनले पूर्णाङ्की/एकाङ्की नाटक रचना प्रकाशन गरेका छन् । तीमध्ये उनका उत्कृष्ट मानिएका नाट्यकृति **मुटुको व्यथा**, **ध्रुव**, **मुकुन्द-इन्दिरा**, **प्रह्लाद**, **प्रेमपिण्ड**, **अमरसिंह**, **भीमसेनको अन्त्य**, **स्वास्नीमान्छे**, **अमित वासना**, “नालापानीमा”, “भतेर”, “बोक्सी”, “माटोको ममता”, “विरामी र कुरुवा”, आदि रहेका छन् ।

समले नाट्यविधामा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । उनका उत्कृष्ट नाट्यरचना र नाट्य क्षेत्रमा गरेको योगदान समर्पणले गर्दा नाटककार सम नाट्यसम्राटका रूपमा परिचित रहेका छन् । नाटककार समले नाट्य क्षेत्रमा नयाँ युग थालनी गरेसँगै नाटकमा पनि नवीन शैली शिल्प भित्र्याएका छन् । समले आफ्ना नाटकमा पूर्वीय नाट्यमान्यतालाई अनुसरण नगरी पाश्चात्य नाट्यमान्यता अपनाएका छन् त्यसकारण नाटकमा भयानक, वीभत्स, मृत्युजस्ता दृश्यको प्रयोग गर्दछन् ।

भरतका अनुसार प्रत्यक्ष रूपमा युद्ध, राज्यनाश, मरण र नगरीपरोधसम्बन्धी घटना रङ्गमञ्चमा देखाउन नहुने तर प्रवेशक वा विष्कम्भकका माध्यमबाट सूचित गर्ने विधान दिएका छन् । नाटकमा अभ्युदयी र प्रसिद्ध नायकको बध देखाउन मात्र नभएर सूचित पनि गर्न हुदैन (उपाध्याय, २०५२ : ४४) । समको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा भयानक, वीभत्स, डर लाग्ने मृत्युको दृश्य देखाइएको छ । यस्ता दृश्य परिवेशसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

२.३.३ कथाकार व्यक्तित्व

बालकृष्ण समको कथाकारिता १९९२ सालमा **शारदामा** प्रकाशित **पराईघर** कथाबाट सुरुआत भएको हो । यो उनको पहिलो सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित मौलिक कथा हो । समका अन्य कथा **देवराणी, तलतल, खुकुरी, शरण, कैकयी, फुकेको बन्धन, हरिसिद्धि, यौवन र सुन्दरता, रूपको मूल्य**, आदि कथाहरू छन् । सम यसै समयावधिमा कथालेखनमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । लामो समयको अन्तरालपछि उनका अन्य कथाहरू **टाँगन घोडा (२००६), रूपको मूल्य (२०१२) र नौली (२०१९)** प्रकाशन रहेका छन् ।

समका कथाहरू प्रभावात्पादन भाषाको निम्ति पात्रहरूको सूक्ष्म मनोविश्लेषणको निम्ति र नेपाली नारी जीवनका व्यथाहरूको कारुणिक उद्घाटनको निम्ति प्रसिद्ध छन् । उनका प्रकाशित कथाहरू प्रतीकात्मक, मनोविश्लेषणात्मक, सामाजिक र समस्यामुलक रहेका छन् (शर्मा, २०६२ : ११) । नब्बेको दशकका प्रतिनिधि कथाकारमध्ये बालकृष्ण सम पनि एक हुन् । आधुनिक कथालेखनमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । समले सामाजिक यथार्थ र मनोविज्ञानका साथै बौद्धिक पुट परेको परिष्कृत गद्यशैलीको कथा सिर्जना गरेको पाइन्छ (सुवेदी, २०६४ : ४७) । समले सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित यथार्थ समस्यामुलक कथा सिर्जना गरेका छन् । उनका कथाहरू उत्कृष्ट र उल्लेखनीय रहेको छ ।

२.३.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

बालकृष्ण समको विभिन्न व्यक्तित्व मध्ये निबन्ध व्यक्तित्व पनि एक हो । साहित्यिक क्षेत्रमा उनको यो व्यक्तित्व उत्कृष्ट र उल्लेखनीय रहेको छ । समको निबन्धको सुरुआत १९९१ सालमा **शारदामा** प्रकाशित **बर्दाहमा शिकार** बाट भएको थियो । बर्दाहमा शिकार नेपाली साहित्यमा आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम प्रयासका रूपमा आएको हो । १९९२ सालमा उनको दुई वटा निबन्धहरू **त्यो र पानी** प्रकाशन भएको पाइन्छ । उनको उत्कृष्ट निबन्ध २००५ मा प्रकाशित **नियमित आकस्मिकता** दार्शनिक चिन्तनका रूपमा प्रस्तुत निबन्ध रहेको छ । उनका अन्य निबन्धहरू **नेपाली ललितकला, हाम्रा राष्ट्रिय विभूतिहरू, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको दीक्षान्त भावना** आदि प्रकाशित छन् । उनका दुई दर्जनभन्दा बढी निबन्ध फुटकर रूपमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । मानवतावादी, दार्शनिक चिन्तन, राष्ट्रवादी

नेपाली कला संस्कृतिप्रति आस्था जस्ता विषयमा निबन्ध, प्रबन्ध प्रस्तुत पाइन्छ। उनले उच्च बौद्धिक व्यक्तित्व र परिमार्जित गद्यशैलीलाई प्रस्तुत गरेका छन् (सुवेदी, २०६४ : ४६)। समले निबन्ध विधामा पनि उल्लेख्य योगदान दिएका छन्। उनले निबन्धमा दार्शनिक चिन्तन, राष्ट्रवादी भावना र मानवता प्रस्तुत गरेका छन्। सम निबन्ध विधामा पनि सफल रहेका छन्।

२.३.५ जीवनीकार व्यक्तित्व

बालकृष्ण सम आत्मा जीवनीकारका रूपमा पनि परिचित छन्। समले बाल्यकालमा दैनिकी रूपमा जीवनमा भएका कार्य घटनाहरू टिप्ने गर्थे र पछि त्यसैलाई आत्मवृत्तान्त शैलीमा रचना गरी प्रकाशन गरेको पाइन्छ। उनको जीवनी **मेरो कविताको आराधन**, उपसना - १ (२०२३) र उपासना - २ (२०२९) मा प्रकाशित भएको हो। पछि ती उपासना १ र २ को मिश्रण **मेरो कविताको आराधन** (२०५४) मा प्रकाशित भएको छ। यसमा कविता, आत्मवृत्तान्त र निबन्धको रूप पनि भेटिन्छ। यसलाई कविता नभनी समको आत्माजीवनी भनेको पाइन्छ (सुवेदी, २०६४ : ४७)। समले आफ्नो जीवनकालमा भए गरेका घटना कार्यहरू जीवनीका रूपमा मेरो कविताको आराधनामा प्रस्तुत गरेका छन्।

सम साहित्यिक व्यक्तित्वका अतिरिक्त अन्य व्यक्तित्वका रूपमा पनि परिचित छन्। सम कलाकार, अध्यापक, वक्ता, चिन्तक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित रहेका छन्। सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन्। उनले साहित्यका अतिरिक्त विविध पेशा र क्षेत्रमा आफ्नो प्रतिभाको परिचय दिनुका साथै नेपाली वाङ्मयमा पनि विशिष्ट योगदान दिएका छन्। उनी चित्रकला, फोटोग्राफी, सङ्गीतमा पनि निपुण व्यक्तित्व हुन् (सुवेदी, २०६४ : ४५)। सम साहित्यका अतिरिक्त अन्य क्षेत्रमा पनि सफल व्यक्ति हुन्।

नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन्। उनले साहित्यका अतिरिक्त विविध पेशा र संस्थानमा संलग्न रही उल्लेखनीय काम गरी योगदान गरेका छन्। उनको साहित्य क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। उनको साहित्य अन्तर्गत मुख्य विधा नाटक रहेको छ। उनले नाटकमा पाश्चात्य शैली भित्र्याएका छन्। दुःखान्त, सुखान्त, गद्य र पद्य शैलीमा सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक विषयवस्तुमा

उत्कृष्ट मौलिक नाट्यकृति सिर्जना गरेका छन् । उनका नाट्यकृतिमा उनको जीवनीको प्रभाव पाउन सकिन्छ ।

२.४ बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा

नाटककार बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) को साहित्यिक यात्रा पद्य कविता लेखनबाट प्रारम्भ भएको हो भने वि.सं. १९७७ मा **मिलीनद** नाटक रचना गरी नाट्ययात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । २०३३ मा प्रकाशित **स्वास्तीमान्छे** नाटक उनको जीवनकालमा प्रकाशित अन्तिम नाटक रहेको छ । उनको नाट्ययात्रा १९७७ मा थालिई २०३२-३३ सम्म कुनै न कुनै रूपमा चलिरहेको पाइन्छ । वि.सं. १९७५ मा नेपाली भाषामा नाटक लेखिनुपर्छ भन्ने रुद्रराज पाण्डेका कुराले सममा नाटक लेख्ने इच्छा उत्पन्न हुन्छ तर उतिनखेरै उनी नाटक लेख्न नबसी कविता शैलीका तलासमा नै लागि रहन्छन् र कवितात्मक अभ्यास गर्दै जान्छन् । हेडमास्टर शारदा बाबुका मुखबाट शेक्सपियरका अन्त्यानुप्रासहीन पद्यशैलीको प्रशंसाबाट प्रभावित हुन्छन् र यसै शैलीमा नाटक लेख्ने अठोट गर्छन् (उपाध्याय, २०६५ : ६५) । सम पाश्चात्य शैलीबाट प्रभावित भई नाटक सिर्जना गर्दछन् ।

समको नाट्ययात्राको कालविभाजन फरक-फरक तरिकाले विभाजन गरिएको पाइन्छ । यहाँ देवीप्रसाद सुवेदीले बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा **मिलीनद** १९७७ बाट प्रारम्भ भई **ऊ मरेकी छैन** २०३५ मा प्रकाशित नाटकलाई मानी सोही अनुसार कालविभाजन गरेका छन् :

क) नेपथ्यकाल (१९७७-१९८५)

ख) सावजनिक काल (१९८६-२०३५) गरी दुई चरणमा विभाजन गरेको छ र सार्वजनिक काललाई तीन (३) चरणमा विभाजन गरेको पाइन्छ :

अ) पहिलो चरण (१९८६-२००२)

आ) दोस्रो चरण (२००३-२०१९)

इ) तेस्रो चरण (२०२०-२०३५) (सुवेदी, २०६४ : ६७) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले समको नाट्ययात्रालाई चार चरणमा विभाजन गरेका छन् :

क) पहिलो चरण : अभ्यासकाल (वि. सं. १९७७-१९८४)

- ख) दोस्रो चरण : उत्थानकाल (वि.सं. १९८५-१०९३)
 ग) तेस्रो चरण : उत्कर्षकाल (वि.सं. १९९४-२०१४)
 घ) चौथो चरण : अपकर्ष काल वा शैथिल्यकाल (वि.सं. २०१५-२०३८)
 (उपाध्याय, २०६५ : ६५) ।

यहाँ बालकृष्ण समको नाट्ययात्रालाई केशवप्रसाद उपाध्यायले गरेका चरण विभाजनलाई आधार मानी अध्ययन गरिएको छ ।

क) पहिलो चरण : अभ्यासकाल (वि. सं. १९७७-१९८४)

वि.सं. १९७७ मा **मिलीनद** नाटक लेखनका साथ समको नाट्ययात्रा प्रारम्भ हुन्छ । वि. सं. १९७७ देखि वि. सं. १९८४ सम्मको अवधि पहिलो चरणको नाट्ययात्रा हो (उपाध्याय, २०६५ : ६६) । समको नाट्ययात्राको पहिलो चरण अभ्यास काल हो । यस चरणमा समले विभिन्न पाश्चात्य, पूर्वीय साहित्य र साहित्यकारबाट प्रभावित भएर नाटक सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

समको यो चरणको पहिलो नाटक **मिलीनद** (१९७७) दुःखान्त नाटक हो । यसबाट समले दुःखान्त नाटककारका रूपमा नै नाट्यक्षेत्रमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । अभ्यासिक चरणमा सम शैली-शिल्प एवं भाव र विचारका सन्दर्भमा कठिन चिन्तन मनन र साधनामा व्यस्त देखिन्छन् । समले नाटकको अभ्यासिक चरणमा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै थरी नाट्यशैली तथा साहित्यिक आदर्शका बिचबाट आफ्नो बाटो पहिल्याउन निकै सङ्घर्षशील रहेको देखिन्छ । उनले गद्यात्मक शैलीबाट नाट्यलेखनको आरम्भ गरी पद्यात्मक शैलीमा नाटक लेखन गर्ने अभ्यास गरेका छन् ।

नेपाली नाटक लेखिनुपर्छ भन्ने रुद्रराज पाण्डेको प्रेरणा र पुष्कर शमशेरले कलकत्तामा **रोमियो एन्ड जुलियट**को अभिनय हेरी त्यसका विषयमा लेखेको प्रशंसात्मक पत्रको प्रभावबाट समले **मिलीनद** दुःखान्त नाटक सिर्जना गरेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : ६६) । सममा पाश्चात्य साहित्यको निकै प्रभाव परेको पाइन्छ ।

मिलीनद (१९७७) नाटक बालककालमा घरमा सुनिएका कथा र हेरिएका हिन्दी-उर्दूका नाटकहरूको प्रभाव पाइन्छ । यस नाटकको कथानक, घटना स्थल र चरित्र विदेशी

छन् । जासुसी आख्यान समका आफ्नै घरमा घटेका बोक्सी र भाँक्री सम्बन्धी घटना र शेक्सपियरको **म्याकवेथ** को केही अंशको प्रभावका कारणले दुःखान्त नाटकहरूको घटना तन्त्रमन्त्रबाट गरिएको देखिन्छ । **मिलीनद** गद्यमा लिखित पाँच अङ्क र बिस दृश्यमा विभाजित नाटक हो । यसमा वस्तुगत यर्थाथता स्थानमा अतिरञ्जनात्मक र स्वैरकल्पनालाई महत्त्व दिइएको छ ।

समको दोस्रो नाट्यकृति **तानसेनको भरी** (र. १९७९ र प्र. २०२७) हो । यो पद्यात्मक वा कवितात्मक पहिलो दुःखान्त नाटक हो । यस नाटकमा सम सामाजिक जीवनको वस्तुगत यर्थाथतिर उन्मुख भएका देखिन्छन् । यो नाटक अन्त्यानुप्रासहीन अनुष्टुप छन्दमा लेखिएको छ । यस नाटकमा कथावस्तु विदेशी नभए पनि चरित्रका नाम विदेशी थिए तर गुरु पद्मदत्त रटौरीको सल्लाहमा परिवर्तन गरी नेपाली नाम राखिएको हो (उपाध्याय, २०६५ : ६७) । यो नाटक सेनेका र शेक्सपियरका नाटकबाट प्रभावित रहेको पाइन्छ । यसमा वर्णिक छन्द, गद्य, लोकगीतको पनि प्रयोग पाइन्छ । यो नाटक सात अङ्क र उन्तीस (२९) दृश्यमा संरचित रहेको छ । यस नाटकमा शैलीगत परिष्कार नभएर पनि सरल र स्पष्ट कवितात्मक अभिव्यक्ति गहन, दार्शनिक उक्ति र सूक्ति अनि वाग्वैदग्धले गर्दा **तानसेनको भरी** समको महान् नाटककारको रूपमा विकासको सम्भावना रहेको छ (उपाध्याय, २०६५ : ६७ र ६८) । समको दोस्रो नाटक सामाजिक पद्यमा लेखिएको नाटक हो ।

समको यस चरणको तेस्रो **अज** (१९८३) अपूर्ण र अप्रकाशित नाटक हो । यो पाँच अङ्कको पद्यात्मक वा पद्यप्रदान दुःखान्त नाटक हो । यो नाटकको तेस्रो अङ्कको प्रथम दृश्यसम्म साफी गरिसक्दा अरु अंश हराएकाले यो अपूर्ण पाण्डुलिपिको रूपमा रहेको छ । यस नाटकमा संस्कृत नाट्यशैलीको प्रभाव पाइन्छ र अनुष्टुप बाहेक अन्य छन्द र गद्य पनि रहेको छ र भाषाशैली निकै परिष्कृत रहेको छ ।

समले अभ्यासकालमा जम्मा तीनवटा नाटक सिर्जना गरेका छन् । गुरु पद्मदत्त रटौरीले नाटक लेखनका लागि समलाई प्रशस्त प्रोत्साहन दिएका छन् । उनी यसै चरणमा पद्यात्मक दुःखान्त नाटककार बनिसकेका छन् । उनी राष्ट्रिय जीवनप्रति उन्मुख र सामाजिक चेतनाको अभ्युदय पनि हुन लागि रहेको देखिन्छ (उपाध्याय, २०६५ : ६८) । समका नाट्यकृतिमा सामाजिक जीवनको प्रभाव पाउन सकिन्छ ।

ख) दोस्रो चरण : उत्थानकाल (वि. सं. १९८५-१९९३)

वि. सं. १९८५ देखि वि. सं. १९९३ सम्मको नाट्ययात्राको दोस्रो चरण समको प्रतिष्ठा र उत्थानकाल हो । वि. सं. १९८६ मा प्रकाशित नाटक **मुटुको व्यथा** सँगै सम नेपाली नाट्य क्षेत्रमा दुःखान्त नाटककारका रूपमा परिचित हुन सफल हुन्छन् । यो नाटक लेखनका दृष्टिले चौथो र प्रकाशनका दृष्टिले पहिलो दुःखान्त पद्यात्मक नाटक भएकाले यसको आफ्नै ऐतिहासिक महत्त्व छ । यसै नाटकबाट नेपाली नाटक जगत्मा नयाँ युगको थालनी भएको मानिन्छ । **मुटुको व्यथा**लाई नेपाली भाषाको मौलिक, सामाजिक विषयमा आधारित नाटकको प्रतिष्ठा दिएको देखिन्छ भने कसैले नाट्यशास्त्र सचेत प्रथम नाटककारको सम्मान प्रदान गरेको देखिन्छ । शेक्सपियरेली नाट्यशैलीको पहिलो पद्यात्मक वा कवितात्मक दुःखान्त नाटक **मुटुको व्यथा** हो र मध्ययुगीन नाट्यप्रवृत्तिलाई विदा दिई आधुनिक चेतनाको विस्फोट गरी नेपाली नाटक क्षेत्रमा युगान्तर उपस्थित गर्ने नाट्यकृतिको श्रेय पनि प्राप्त छ (उपाध्याय, २०६५ : ६९) । यस नाटकसम्म आइपुग्दा नाट्यशिल्प र अभिव्यक्ति कौशलमा विकास भएको पाइन्छ । **मुटुको व्यथा** नाटक पाँच अङ्क र सोह्र दृश्यमा विभाजित सामाजिक नाटक रहेको छ ।

यसैगरी पौराणिक नाटक **ध्रुव** (१९८६) मा समले संरचनाशिल्प र अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा अपेक्षित कौशल प्राप्त गरिसकेको देखिन्छ । यस चरणमा समकालीन ऐतिहासिक घटना र देशप्रेमका विषयवस्तु तर्फ पनि आकर्षित हुन्छन् “अमलेख” (१९८५-८६) र “प्राणदान” (१९८८) तथा “प्रेम” (१९९३) नाटकृतिले लेखेका छन् । “अमलेख” र “प्राणदान” नाटक क्रमशः दासप्रथा मोचनको घटना र प्राणदण्डको खारेजीको घटनासँग सम्बन्धित छन् र ती पूर्णाङ्की हुन् भने “प्रेम” एकाङ्कीमा देशप्रेमको अभिव्यक्ति पाइन्छ । सम यस चरणमा पूर्णाङ्की नाटककारका साथै एकाङ्कीकारका रूपमा पनि देखा पर्दछन् ।

यस चरणमा समले जम्मा पाँचवटा नाटक लेखेको पाइन्छ र तीमध्ये **मुटुको व्यथा** र **ध्रुव** त्यसै समय प्रकाशनमा आएको नाटक हो । सम यस समयमा दरबार स्कुल तथा त्रिचन्द्र कलेजमा नेपाली पढाउने काममा लागेका छन् । प्रधानमन्त्रीको सेवा गर्नुपर्ने र अन्य विविध कामको व्यस्तताले नाटक लेख्न सुरु गरे तापनि पूरा गर्न सक्दैनन् । उनको

“प्राणदान” १९८७ मा थालिई १९८८ मा पूरा भएको पाइन्छ। यस समयमा उनी फोटोग्राफी, नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिका अध्यक्ष हुनुका साथै कविता, निबन्ध र कथा लेखन विधातर्फ पनि स्थापित हुन पुगेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : ७०)। यस चरणमा सामाजिक, पौराणिक र ऐतिहासिक विषयवस्तुमा नाटक सिर्जना गरेका छन् र देशप्रेमको भावना पनि नाटक मार्फत प्रकट गरेका छन्।

ग) तेस्रो चरण (वि.सं. १९९४-२०१४)

वि. सं. १९९४ देखि २०१४ सम्मको नाट्ययात्राको तेस्रो चरण नाटककार समको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र विस्तारको चरण हो। यस चरणमा उनको नाट्य प्रतिभाले सिद्धि र सफलताको शिखर प्राप्त गरेकाले उनको नाटकीय व्यक्तित्वको उत्कर्ष काल हो। समका यस चरणका पूर्णाङ्गी नाटकहरू यस प्रकार छन् :

मुकुन्द इन्दिरा (१९९४), **प्रह्लाद** (१९९५), **प्रेमपिण्ड**, **पहिलो अपूर्ण** (१९९५), **अन्धवेग** (१९९६), **“बोक्सी”** (१९९९), **ऊ मरेकी छैन** (र १९९९ प्र. २०३५), **भक्त भानुभक्त** (२०००), **म** (२००२), **“चिन्ता”** (र. २००५), **“प्रेमपिण्ड”** दोस्रो (२००९), **स्वास्नीमान्छे** (र. २००७ प्र. २०३३), **“भतेर”** (२०१०), **“क्रान्तिकारी भानु”** (र. २०१०), **“स्वामी महाराज”**, अपूर्ण (र. २०१०), **अमरसिंह** (२०१०), **“कोही दान दिन नसकोस्”** (र. २००८), **“गंगालाल”** (र. २००९), **“सबभन्दा छोटो नाटक”** **“तलमाथि”** (र. २०१३ प्र. २०४० **गरिमा १-११**), **“तपोभूमि”** (२०१४), **“राजेन्द्रलक्ष्मी”** (र. २०१३), **“हरित तारा”** (र २०१४) आदि प्रकाशित/अप्रकाशित, पूर्णाङ्की/एकाङ्की नाटक रहेका छन्।

यस चरणमा समले पूर्णाङ्की र एकाङ्की गरी पूर्ण वा अपूर्ण गरी चौबिस वटा नाट्यकृतिहरू लेखेको वा लेख्न खोजेको पाइन्छ। यस चरणमा सबभन्दा छोटो नाटकदेखि लिएर सबभन्दा ठुलो नाटक **प्रेमपिण्ड** दोस्रो लेखेका छन्। उनले सामाजिक एवं पौराणिक विषयवस्तुका साथै ऐतिहासिक विषयवस्तुमा पनि नाटक लेखेका छन्।

यस चरणका नाटकहरू चिन्ता मञ्चन भएको र “क्रान्तिकारी भानु” रेडियो नेपालबाट प्रसारित भएको पाइन्छ। **प्रेमपिण्ड** (पहिलो) चौथो अङ्कको चौथो दृश्य सम्मको पाण्डुलिपि फेला परेको यो नाटक पूर्ण भए पनि अन्तिम अंश हराएको बुझिन्छ। “स्वामी

महाराज” अपूर्ण दुःखान्त नाटक हो । यसको तीन अङ्क सम्मको पाण्डुलिपि समको घरमा रहेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६५ : ७२) । समले यस चरणमा धेरै नाटक सिर्जना गरेका छन् ।

समका यस चरणका उत्कृष्ट र सर्वाधिक महत्त्वका नाटकहरू **मुकुन्द-इन्दिरा, प्रल्हाद, अन्धवेग, प्रेमपिण्ड** (दोस्रो), **अमरसिंह** र **भीमसेनको अन्त्य** जस्ता प्रकाशित महान् नाटक रहेका छन् । सम माथि उल्लेखित नाट्यकृतिका आधारमा महान् र विशिष्ट नाटककारका रूपमा स्थापित हुन सफल भएका छन् । यो चरण समको नाटकीय कृत्तित्व र व्यक्तित्वको उत्कर्ष समय हो ।

यसै चरणमा समले **नियमित आकस्मिकता** (२००५) दार्शनिक चिन्तनका साथै **आगो र पानी** (२०११) खण्डकाव्य पनि प्रकाशित गरेका छन् । उनी प्रगतिवादी खण्डकाव्य-कारका रूपमा प्रतिष्ठित रहेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : ७३) । समले यस चरणमा दर्शनका कविता रचना गरेको पाइन्छ ।

समका यस चरणका नाटकहरू पनि सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक र स्वैरकाल्पनिक विषयवस्तुमा आधारित रचना प्रकाशन गरेका छन् । यस चरणका नाटकमा सामाजिक चेतना, राष्ट्रप्रेम, स्वाभिमान, मनोवैज्ञानिकता र ज्ञानविज्ञानको समन्वय गर्नुपर्ने भाव नाटक मार्फत प्रस्तुत गरेका छन् ।

घ) चौथो चरण (वि.सं. २०१५-२०३८)

नाटककार बालकृष्ण समको नाट्ययात्राको यो चरण चौथो तथा अन्तिम अपकर्ष चरण हो । वि.सं. २०१५ देखि २०३८ समयावधिमा प्रकाशित नाट्यकृतिको आधारमा यसलाई अन्तिम चरण भनिएको हो । समले यस चरणमा पूर्णाङ्की र एकाङ्की गरी एक्काइस वटा नाट्यकृतिहरू रचना प्रकाशन गरेका छन् ।

समका यस चरणका नाट्यकृतिहरू “नयाँ प्राण” (र. २०१५) “विद्याधनम् सर्वधनप्रधानम्” (र. २०१५ प्र. २०२०), “नालापानीमा”, “रणदुल्लभ”, “बुहार्तन”, “प्रतिध्वनि”, “अमरसिंह” “विजय रूपक” (२०१८), “नयाँ घर” (र २०२०), **अत्याधुनिकता** (२०२० हिमानी २१) **अमित वासना** (र. २०२३ प्र. २०२७), **मोतीराम** (र २०२३ प्र. २०३२),

“उज्यालो आशा” (२०२४), “पथप्रदर्शन” (र. २०२२), “पृथ्वीनारायण” (र २०२०), “चेतना” (र. २०२४), “निरस्त्रीकरण” (र. २०२५), “गाउँफर्क” (२०२४), “माटोको ममता” (२०२६), “शुभविवाह गीति नृत्य नाटक” (र. २०२६), “विरामी र कुरुवा” (२०२७, हिमाली नाटक अङ्क), “भगवतीको मुर्ति” (र. २०२७ प्र. २०३५) रहेको छ । यी प्रकाशित अप्रकाशित, पूर्णाङ्की/एकाङ्की नाट्यकृति रहेका छन् ।

यस चरणका केही कृतिहरू मञ्चित भएको पाइन्छ । ती उल्लिखित कृतिहरू “अमरसिंह” “विजयरूपक”, “नयाँ घर”, “चेतना”, “निरस्त्रीकरण”, “पृथ्वीनारायण” हो तर यी दुर्लभ छन् र यसको पाण्डुलिपी पनि समको घरमा देखिनन् । “शुभविवाह गीति नृत्य नाटक” मञ्चित भएको र **हाम्रो संस्कृति** भन्ने पत्रिकाको कुनै अङ्कमा प्रकाशित भएको बुझिन्छ तर यो दुर्लभ छ । “पथप्रदर्शन” मञ्चित भएको र यसको पाण्डुलिपी समको घरमा भेटियो । “प्रतिध्वनि” नाट्यकृति नभएर कविता रहेको बुझिन्छ । समले कुनै कुनै शीर्षकमा कविता र नाटक दुवै लेखेको पाइन्छ । ती हुन् – “स्वास्तीमान्छे”, “छ कि छैन ?”, “गाउँफर्क”, “मुटुको व्यथा” शीर्षकमा समका कविता र नाटक दुवै छन् (उपाध्याय, २०६५ : ७४) । समले एउटै शीर्षकमा कविता र नाटक लेखेको पाइन्छ ।

यस चरणमा समले **चिसो चुल्हो** (२०१५) रचना गरी महाकाव्यकार र **मेरो कविताको आराधन**, उपसना - १ (२०२३) र उपसना - २ (२०२९) रचना गरी आत्माजीवनीकारका रूपमा परिचित भएका छन् । यो चरण नाट्यसिर्जनका दृष्टिले उर्वर देखिए पनि समले पूर्णाङ्की भन्दा एकाङ्की कृतिहरूको सिर्जना बढी गरेको पाइन्छ । यस चरणमा प्रकाशित नाटक पूर्णाङ्की विषय र शिल्पगत विशेषताका कारण महत्त्वपूर्ण भए पनि **स्वास्तीमान्छे** बाहेक अरु पूर्णाङ्की समको महान् नाटकमा पर्दैनन् (उपाध्याय; २०६५ : ७४ र ७५) । समले एकाङ्कीमा पनि गीत, नृत्य र सङ्गीतात्मक प्रयोग गर्दै नौला-नौला नाट्यकृतिहरू दिएर नाट्य कलामा विविधता देखाइ विस्तार र सम्भावनाहरू देखाएका छन् । एकाङ्कीहरूमा “रणदुल्लभ” र **स्वास्ती मान्छे** नाट्यकृतिले दुःखान्त नाट्यपरम्पराको प्राप्तिका रूपमा देखा परेको छ । यस चरणलाई समको नाट्यप्रतिभाको अपकर्ष वा शैथिल्यकाल पनि भनिन्छ ।

वि. सं. १९८६ मा प्रकाशित भएको नाट्यकृतिबाट उनको जीवनकाल २०३८ सम्ममा जम्मा सत्र वटा पूर्णाङ्की नाटक प्रकाशित भएका छन् । ती हुन् **मुटुको व्यथा**, **ध्रुव**,

मुकुन्द इन्दिरा, प्रह्लाद, अन्धवेग, भक्त भानुभक्त, म, प्रेमपिण्ड (दोस्रो), अमरसिंह, तलमाथि, भीमसेनको अन्त्य, अत्याधुनिकता, अमित वासना, तानसेनको भरी, मोतीराम, स्वास्नीमान्छे र ऊ मरेकी छैन हो भने उनका चौध वटा एकाङ्कीहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । ती हुन्, “बोक्सी”, “भतेर”, “सबभन्दा छोटो नाटक”, “अमरसिंह” “विजय रूपक”, “तपोभूमि”, “विद्याधनम् सर्वधनप्रधानम्”, “नालापानीमा” “रणदुल्लभ”, “बुहार्तन”, “उज्यालो आशा”, “गाउँफर्क”, “माटोको ममता”, “विरामी र कुरुवा” र “भगवतीको मुर्ति” रहेको छ (उपाध्याय, २०६५ : ७५) । समले गुणात्मक उत्कृष्ट नाटक र एकाङ्की सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

नाटककार बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) को नाट्ययात्रा १९७७-२०३८ सम्मको समयावधिलाई चार चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । वि.सं. १९८६ मा प्रकाशित **मुटुको व्यथा** पद्यात्मक दुःखान्त शैलीको सामाजिक मौलिक नाटकसँगै समको नाट्ययात्रा अघि बढेको पाइन्छ । उनी जीवित रहँदै प्रकाशनमा आएको **ऊ मरेकी छैन** (२०३५) उनको नाट्ययात्रा अन्तर्गतको अन्तिम नाटक रहेको छ । उनको नाट्ययात्रा **मिलीनदबाट** थालिई **ऊ मरेकी छैन** नाटक सम्म निरन्तर चलेको पाइन्छ । उनको पहिलो चरणको नाटक **तानसेनको भरी** २०२७ मा प्रकाशनमा आएको छ । उत्कृष्ट र महत्त्वपूर्ण गुणात्मक नाटकले गर्दा बालकृष्ण सम नेपाली नाट्य परम्परामा विशिष्ट प्रतिभाका रूपमा स्थापित हुन पुगेका छन् ।

२.५ बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्ति

नाटककार बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) ले वि.सं. १९८६ मा प्रकाशित **मुटुको व्यथा** नाटकबाट नेपाली नाट्य परम्परामा माध्यमिककालीन प्रवृत्तिको अन्त्य र आधुनिक प्रवृत्तिको वरण गरी आधुनिक कालको सुरुआत गर्नुका साथै पाश्चात्य पद्यात्मक दुःखान्त नाट्यशैली भित्र्याएको पाइन्छ । समले आफ्नो जीवनकालमा विविध विषय, शैलीशिल्पमा आधारित पूर्णाङ्की/एकाङ्की नाटक सिर्जना गरेका छन् । तिनै नाट्यकृतिका आधारमा बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्ति निम्नानुसार रहेको छ :

२.५.१ पाश्चात्य प्रभाव

२.५.२ दार्शनिकता

२.५.३ विषयवस्तुगत विविधता

२.५.४ संरचनागत प्रवृत्ति

२.५.५ शैलीशिल्पगत प्रवृत्ति

२.५.१ पाश्चात्य प्रभाव

बालकृष्ण सम शेक्सपियरका रचनाहरूबाट सर्वाधिक रूपमा प्रभावित देखापर्दछन् । शेक्सपियरबाट विशेष प्रभावित भएकाले नै दुःखान्त नाटक लेखन उत्प्रेरित भएको कुरो उनको आत्मा स्वीकृतिबाट थाहा हुन्छ । टेनिसनको 'इनक आर्डेन' भन्ने शोक काव्यबाट सम कति गहिरोसँग प्रभावित भएका थिए त्यस कुराको जानकारी दिँदै उनले के भनेका छन् भने एनी, इनक र फिलिप्स नै कपिला, शनक र माधव भएका हुन् (उपाध्याय, २०६५ : ५८) । सम शेक्सपियरका अन्त्यानुप्रासहीन अनुष्टुप छन्द र दुःखान्त शैलीबाट बढी प्रभावित थिए ।

सम एकातिर शेक्सपियरेली पाराका लेख्छन् भने अर्कोतिर इब्सेनेली र अफ्न बर्नाड शाका जस्ता गफी नाटक प्रस्तुत गर्छन् । समको नाटकमा विषयवस्तु, पात्रहरूको छनोट, शैली र काव्यात्मकताको विविधता पाइन्छ । शेक्सपियरकै प्रभावमा आएर समले पद्यात्मक नाटक लेखेका हुन् ।

समको भनाइअनुसार उनले चारणक्य नीति र चण्डी (दुर्गा सप्तशती) का अन्त्यानुप्रास रहित अनुष्टुप छन्दलाई शेक्सपियरका 'ब्ल्याड भर्स' वा अन्त्यानुप्रासहीन छन्दको प्रतिहस्त देखेर त्यसै शैलीमा कविता र नाटक लेखन थालेको र अङ्कलाई दृश्यहरूमा बाड्ने ढाँचा लिएको शेक्सपियरको नाटकीय पद्धतिबाट सम चौपटै प्रभावित र प्रेरित हुनुका साथै उनमा युरोपेली नाटकीय धारणाहरूको पनि प्रभाव पाइन्छ (उपाध्याय, २०६५ : ६०) । सममा पाश्चात्य साहित्यकार इब्सेन, शा, चेखोव र गोर्कीहरूको पनि प्रभाव पाइन्छ । समका नाटकमा पाश्चात्य नाट्यशैली शिल्पको प्रभाव पाइन्छ र उनले नाटकमा पाश्चात्य नाट्यमान्यता वियोगान्त पद्यात्मक शैली अपनाएको पाइन्छ ।

२.५.२ दार्शनिकता

बालकृष्ण समका नाटकमा विविध खालको विचार धारा पाइन्छ। उनका नाटकमा समन्वयवादी, मानवतावादी, नारीवादी विचार पाइन्छ। उच्च बौद्धिक तार्किकताले भरिएको सूक्ष्म मनोविश्लेषणले सिंगारिएका र वर्णनात्मक सौन्दर्यले चिरिच्याँट्ट परेका समका वार्तालापहरू जति हेर्नो, हेरिन्छु जति सुन्यो सुनिन्छु र जति पढ्यो पढिन्छु जस्ता छन् (शर्मा, २०६२ : ६६)। समका नाटकीय अभिव्यक्ति कहिल्यै नबिर्सने खालका छन्।

समका नाट्यकृतिहरूमा केवल विशुद्ध कला सौन्दर्यको मात्र उपसना नगरेर समाज, जीवन र मानवसभ्यताकै उत्कर्ष उन्नतिका निम्ति उच्च बौद्धिक चिन्तनलाई अभिव्यक्त गर्ने तथा मानवकल्याणका निम्ति ज्ञान र विज्ञानका बिच अर्थात् आध्यात्मिकता र भौतिकताका बिच समन्वय कायम गर्न चाहने अत्यन्त बौद्धिक चिन्तक, दार्शनिक नाटककार हुन्। उनी बौद्धिक दार्शनिक पाराले चिन्तन मनन गर्न अग्रसर रहन्छन् (श्रेष्ठ, २०५६ : ६८)। समको नाटकमा समन्वयवादी विचारको प्रस्तुति पाइन्छ। **प्रह्लाद**मा आध्यात्मिकता र भौतिकताको समन्वयद्वारा हुने सुन्दर भविष्यको कामना गरिएको छ। उनले ज्ञान, विज्ञान, अध्यात्म र भौतिकताको समन्वय गरी नयाँ बाटो अपनाई मानवकल्याण हुने कुरा गर्दछन्। **स्वास्ती मान्छे** नाटकको सन्दर्भमा भनेका छन् संसार न कठोरताले मात्र चलन सक्छ न कोमलले मात्र चलन सक्छ, संसारलाई सुखमय पार्नु छ भने स्त्री र पुरुष दुवै थरीले एक अर्काप्रति त्यस्तो न्यायशील दृष्टिले हेर्न सक्नुपर्छ जस्तो दुवैको प्रकृति अनुकूल छ भनेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : ३०१)। समले आफ्ना नाटकमा ज्ञानविज्ञानको समन्वय र नारीपुरुषको समन्वयमा जोड दिएका छन्। **प्रह्लाद** नाटकमा उनले ज्ञान र विज्ञानको समन्वयमा जोड दिएका छन् भने **स्वास्तीमान्छे** नाटकमा नारी र पुरुषबिच समन्वयको आवश्यकता देखाएका छन्। **अमरसिंह**, “नालापानी” जस्तो नाट्य कृतिमा देशभक्तिको भावना प्रस्तुत गरिएको छ।

समका नाटकमा मानववादी भाव पनि पाइन्छ। समानता स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वका आधारमा मानवको कल्याण चाहने सिद्धान्त नै मानवतावाद हो। समका नाटकमा मूलतः समन्वयले मात्र स्थायी शान्ति स्थापना हुन सक्छ, कुनै पनि अतिवादले ध्वंस निम्त्याउँछ भन्ने कुरा देखाएको पाइन्छ। उनी **अमितवासना** को प्रस्तावनामा समको नाटकीय भनाइ “कल्पित आदर्श होइन यथार्थ मानवता नै सच्चरित्र हो, सर्वोच्च मानवता पवित्रता हो”

भन्दछन् उनी उडन्ते मानवता नचाही व्यवहारिक र यथार्थ मानवता चाहन्छन् । समका कतिपय नाटकमा पात्रको चारित्रिक सुधारद्वारा र कतिपय नाटकमा चारित्रिक कमजोरीका कारण पात्रको पतन देखाएर सामाजिक आदर्शको स्थापना गर्न खोजिएको पाइन्छ । **म** नाटकमा गलत प्रवृत्तिका मान्छेलाई समाजबाटै हटाउनुपर्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ ।

२.५.३ विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

बलकृष्ण समका नाटक विषयको विविधताका दृष्टिकोणले नाटकलाई विभिन्न प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ । जीवन जस्तै विविधताले नाटक पनि सिँगारिन सक्छ । समका नाटक विविधतायुक्त छन् । तिनमा कुनै एकै प्रकारको मात्र छाप पाइन्छ । इतिहास होस् वा सामाजिक क्षेत्रमा समको लेखनी सशक्त रहेको छ (शर्मा, २०६२ : ६७) । समले सामाजिक, ऐतिहासिक र पौराणिक विषयमा आधारित नाटकहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

समले अनेक विषयवस्तुमा आवद्ध नाट्य कृतिको रचना गरेका छन् । उनको **मुटुको व्यथा, मुकुन्द इन्दिरा, म, अन्धवेग, अमितबासना, प्रेमपिण्ड**, सामाजिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध छन् भने पौराणिक विषयवस्तुमा **ध्रुव, प्रह्लाद, अज** अनि ऐतिहासिक विषयवस्तुमा **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य, भक्त भानुभक्त, मोतीराम**, “रणदुल्लभ” र “नालापानीमा” रहेका छन् । स्वैरकाल्पनिक विषयमा **स्वास्नी मान्छे** नाटक रहेको छ । मनोवैज्ञानिक विषयमा “बोक्सी”, **अन्धवेग, अमित वासना** र समस्यामूलक विषयमा “भतेर”, “बुहार्तन”, “तपोभूमि”, **अत्याधुनिकता** नाट्यकृतिहरू पर्दछन् (श्रेष्ठ, २०५६ : ७०) । उनले पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, स्वैरकाल्पनिक विषयमा आधारित रहेर उच्चस्तरीय कृतिहरूको रचना प्रकाशन गरेका छन् । उनले पौराणिक विषयलाई पनि नवीन मौलिकताका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । उनका ऐतिहासिक नाटकहरूमा स्वजातिप्रेम, स्वसंस्कृतिप्रेम र स्वराष्ट्रप्रेमका साथै विश्वप्रेम पनि उच्च रहेको छ । इतिहासबाट विषयवस्तु वा पात्र लिएर ऐतिहासिक नाटक मौलिक रूपमा लेखेका छन् ।

समका नाटकहरूमा इब्सनेली सामाजिक यथार्थवादको पनि प्रभाव छ । अधिकारका लागि समले इब्सनेले जस्तै समस्या उब्जाएर जनतान्त्रिक छलफल गरेका छन् । “भतेर” मा कान्छाको विजय र “तलमाथि” मा सुर्जेको क्रान्तिमा सामेल हुने निर्णय यसैका प्रमाण हुन् । समाजका सामुदायिक समस्याहरूको चित्रबाट शोषण अन्धविश्वास, अन्याय र कुसंस्कारको

विरोध हुँदा स्वस्थ र स्वतन्त्र समाजको स्थापना गर्न सुधारात्मक सहयोग हुन सक्छ (शर्मा, २०६२ : ७०) । समका नाटक सामाजिक यथार्थवादतिर भुकाव रहेको पाइन्छ ।

समले आफ्ना नाटकमा समाजमा भए गरेका घटनाहरूलाई मौलिक रूपमा प्रस्तुत गर्नुका साथै समाजलाई सुमार्गतिर डोच्याउने सन्देश पनि व्यक्त गरेको पाइन्छ । समका **मुटुको व्यथा, अन्धवेग, मुकुन्द इन्दिरा, प्रेमपिण्ड, तानसेनको भरी** नाटकहरू सामाजिकता भल्कने नाटक हो । समले सामाजिक जीवनबाट कथावस्तु लिई सामाजिक नाटकको रचना गरेका छन् । यी नाटकका कथावस्तु सामाजिक जीवनबाट लिइएको छ । **मुटुको व्यथा** को कथावस्तुको स्रोत राणाकालीन इतिहास हो (उपाध्याय, २०६५ : ३१५) । समका नाटकहरूमा समाजका घटना तथा चरित्रहरूको प्रस्तुति पाइन्छ । समले आर्थिक र सामाजिक दृष्टिले तल्लो ठानिएकाहरूलाई पनि उत्तिकै नाटकीय न्यायका साथ आफ्ना वियोगान्त नाटकमा स्थान दिएका छन् (शर्मा, २०६२ : ७७) । समका नाटकमा सामाजिक यथार्थवादको प्रभाव पाइन्छ ।

नाट्यक्षेत्रमा समले विविध विषयवस्तु र समस्यामूलक नाट्यकृतिहरू प्रस्तुत गरेका छन् । समका नाट्यकृतिहरू मनोरञ्जनका लागि मात्र नभई सामाजिक, बौद्धिक उत्थानका प्रयोजनले पनि रचना गरिएका छन् । उनका नाटकमा समाज सुधारको सन्देश पाइन्छ ।

२.५.४ संरचनागत प्रवृत्ति

बालकृष्ण समका नाटक सुखान्त-दुःखान्त दुवै किसिमका छन् । उनका नाटकहरू पूर्ण दुःखान्त, परीधीय दुःखान्त र सुखान्त रैखिक-वृत्ताकारीय एकाङ्की-पूर्णाङ्की रहेका छन् । समले शेक्सपियरकै सिको गरेर **मुटुको व्यथा, भीमसेनको अन्त्य, अन्धवेग, तानसेनको भरी, स्वास्नी मान्छे, प्रेमपिण्ड** जस्ता नाटक गम्भीर दुःखान्तमा टुङ्गिएको छ र **अमरसिंह, भक्त भानुभक्त** र **मोतीराम** परीधीय दुःखान्त नाटक हो । **ध्रुव, मुकुन्द इन्दिरा, प्रह्लाद, "तलमाथि", अमितावासना** जस्ता नाटक सुखान्त प्रकारका छन् (शर्मा, २०६२ : ७०) । समका नाटक विविध खालका संरचनामा पाइन्छन् ।

भीमसेनको अन्त्य र "रणदुल्लभ" ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित दुःखान्त छन् भने **स्वास्नी मान्छे** सबैभन्दा भिन्न प्रकृतिको छ । यो स्त्री र पुरुषको सम्बन्ध तथा युद्ध र

शान्तिको व्यापक मानवीय समस्यालाई लिएर लेखिएको स्वैरकल्पना मिश्रित बौद्धिक दुःखान्त नाटक हो । **भीमसेनको अन्त्य** तथा “रणदुल्लभ” बाहेक समका दुःखान्तहरूमा प्रेम वा प्रणयकामनाको भूमिका छ । **स्वास्ती मान्छे** जस्तो बौद्धिक वा वैचारिक नाटकमा समेत प्रणय तत्त्वले दुःखान्त ल्याउनमा सहयोगी भूमिका खेलेको (उपाध्याय, २०६५ : ३१५-३१६) । समले दुःखान्त, सुखान्त दुवै नाटक लेख्न उत्तिकै परिश्रम गरेका छन् । उनका सुखान्त नाटक भन्दा दुःखान्त नाटक बढी शसक्त र लोकप्रिय भएको पाइन्छ ।

२.५.५ शैलीशिल्पगत प्रवृत्ति

बलकृष्ण समका नाटकहरूमा विविध खालका भाषाशैलीका विविधताको प्रयोग पाइन्छ । समले पद्यात्मक नाटक लेखेका छन् । अन्त्यानुप्रास नभएको अनुष्टुप छन्दलाई प्रयोग गरे । उनले **म** जस्तो संयोगान्त नाटकमा मात्र होइन **प्रेमपिण्ड** जस्तो वियोगान्त नाटक र **भक्त भानुभक्त** जस्तो ऐतिहासिक नाटकमा पनि गद्यको प्रयोग गरेका छन् । स्वाभाविकताका दृष्टिकोणले कवितात्मक वार्तालाप अनौठो ठहरिएला, मानवमनको सूक्ष्म विवेचनाका हेराइले तथा स्थायित्वका हेराइले कवितात्मकता बढी उपयुक्त हुन्छ समको पद्य पनि गद्य भन्दा उत्तिकै स्वादिलो, प्रभावकारी प्रेरणादायी मानिन्छ (शर्मा, २०६१ : ७१) । समका नाटकहरूमा गद्य-पद्य-मिश्रित गीति जस्ता भाषाशैली पाइन्छन् । समका नाटकहरूमा परिष्कृत परिमार्जित एवम् स्तरीय र आलङ्कारिक भाषिक प्रयोग पाइन्छ । समको नाटकमा गीति योजना पनि पाइन्छ । उनको **मुटुको व्यथा** को गाइने **अन्धवेग** मा भानु र चिंचिं **ऊ मरेकी छैन** मा शिव गिरीको भजन र गीतको संयोजन पाइन्छ ।

समका पद्यात्मक नाटकमा अनुष्टुप छन्दको विशिष्ट प्रयोग पाइन्छ भने गद्यात्मक नाटकमा तत्सम बहुल उच्च शैलीको प्रयोग पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै भाषामा नाटक लेख्न सिकालु छन् । गद्य नाटकमा पद्य र पद्य नाटकमा गद्यको मिश्रण पनि पाइन्छ । जस्तै- **अन्धवेग, अमरसिंह, प्रह्लाद** । समले पद्य लेखनमा विशिष्टता हासिल गरेका छन्

(लुइटेल, २०६७ : १६५) । समका नाटकका भाषाशैली परिष्कृत र परिमार्जित भएकाले क्लिष्टर जटिल लाग्छन् ।

२.६ बालकृष्ण समको जीवनी र नाट्यप्रवृत्ति बिच अन्तर्सम्बन्ध

नाटककार बालकृष्ण समले आफ्ना जीवन कालमा उत्कृष्ट खालका धेरै नाट्यकृतिहरू रचना प्रकाशन गरेका छन् । साहित्यकारहरूको जीवनीको प्रभाव उसको कृतिहरूमा पाउन सकिन्छ । त्यस्तै समको नाट्यकृति पनि उनकै जीवन भोगाइबाट उत्प्रेरित र प्रभावित रहेको पाइन्छ ।

सम दरबारिया वैभव र सम्पन्न राणापरिवारमा जन्मिएका व्यक्ति हुन् । उनको जीवनकाल सुखसयल र रमाइलो वातावरणमा बितेको थियो । उनी सम्पन्न धनाढ्य परिवारका सदस्य भएकाले उपभोग गर्न चाहने सुख सुविधाहरू सजिलै प्राप्त हुन्थ्यो । समका बाजे डम्बर शमशेर सौखिन प्रवृत्ति भएका व्यक्ति थिए । त्यसकारणले गर्दा उनको दरबारमा नाचगान, गीतसंगीत, रमाइलो, हिन्दी-उर्दू फारसी नाटक मञ्चन विविध क्रियाकलाप हुन्थ्यो । बाल्यकालदेखि नै सममा त्यसको प्रभाव परेको देखिन्छ । त्यसैगरी उनी पश्चिमेली साहित्यकारहरू एस्किलस, सोफोक्लिज, युरिपाइडिज, रेसिन, इब्सेन, स्ट्रिनबर्ग र शेक्सपियरका साहित्यकृतिको स्वाध्ययन गरी त्यसबाट प्रभावित भएको पाइन्छ । दाजुको **रोमियो एण्ड जुलियट** नाटकको प्रशंसा गरिएको चिठीबाट प्रभावित र प्रेरित भएर उनले पाश्चात्य शैलीका नाटक रचना गरेका छन् । उनको पहिलो अप्रकाशित नाटक **मिलीनद**मा कथानक, घटना स्थल, चरित्र विदेशी रहेका छन् । समको दाम्पत्य जीवन सुखी हुँदाहुँदै पनि दुई सन्तानको वियोग सहनुपर्ने र परिवारका अन्य सदस्यले समको प्रेमपूर्ण दाम्पत्य जीवनमा डाहा गर्नेहरूले टुनामुना गरी समलाई सुसारे अमिनासँग फसाएर बिगार्ने अनि सुकाएर मार्ने षड्यन्त्र रच्छन् तर सुरुमै रहस्य खुलेर षड्यन्त्र विफल हुन्छ । यसको प्रभाव **मिलीनद** र **तानसेनको भरी** नाटकमा देखिएको छ (उपाध्याय, २०६५: ४८) । समले अन्धविश्वासमा विश्वास नगरे तापनि आहारिसेहरूको नियत, षड्यन्त्र र कुचेष्टादेखि दुःखी थिए । समले शेक्सपियरकै शैलीमा 'ब्याङ्क भर्स' वा अन्त्यानुप्रासहीन छन्दमा कविता नाटक लेख्न थालेको र अङ्कलाई विभिन्न दृश्यहरूमा बाड्ने ढाँचा पनि शेक्सपियरबाटै प्रभावित भएका हुन् ।

सम इब्सेनको सामाजिक दृष्टि प्रतीकात्मकता र रचनाशिल्पबाट पनि प्रभावित रहेका छन् । समले दरबारभित्रै रहेर पनि बाहिरी सामाजिक परिवेशको चित्रण आफ्ना नाटकमा गरेको पाइन्छ । उनले दरबारभित्र काम गर्ने सहयोगीहरूको संड्गत र उनीहरूको

जीवन भोगाइबाट बाहिरी समाज बुझ्ने मौका पाएका थिए । **मुटुको व्यथा** उनको सामाजिक मौलिक नाटक हो । **मुटुको व्यथा** नाटकमा जुम्लालाई परिवेशका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । समको मावली र उनकी आमा जुम्लाकी ठकुर्नी भएकाले आमाबाट ग्राम्य सरलता, उदारता, कोमलता, दयालुता र नम्रताबाट प्रभावित भएको पाइन्छ । समको एम.ए पढ्ने तीव्र इच्छा हुँदाहुँदै पनि सैनिक तालिमका लागि देहरादुन जानपर्ने बाध्यता र सरकारले एम.ए प्रमाणपत्र लिएकाले मात्र पढाउन पाउने घोषणाको गहिरो चोटको प्रभाव **मुटुको व्यथा** नाटकमा सनक, माधव, कपिलाको त्रिकोणात्मक प्रेमबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

बाजे डम्बर शमशेरकी सुसारे पार्वती भन्ने केटी घरकै डोले ज्ञानवरिसँग भागेर जाँदा दुवैलाई पक्रेर ल्याई निर्घातसँग कोरा बर्साइएको कुरा र सम सानै छँदा किन पढ्न नगएको भनी बाजेले सोध्दा उनीहरूले पण्डितजी नआएको कुरा भुटो बोलेको बुझी डम्बर शमशेरले बेतको छडीले कुटेको त्रास र करुणाजनक घटनाबाट प्रभावित भई **प्रेमपिण्ड** नाटकमा डम्बर शमशेरलाई ऐडविलसँग दाँजेका छन् र राक्षसी क्रुरता निर्दयी व्यक्ति, ठानेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : ४६) । समर शमशेर प्रेमप्रसङ्गको शङ्काले उत्तेजित भएर छोराविरुद्ध विभिन्न षड्यन्त्र रची समको निवासमा जाने पानीको धारामा विष हाली उनलाई सपरिवार मार्ने प्रयत्न गरिएको प्राणघाती दुष्कर्मको प्रभाव “बोक्सी” एकाङ्की र **प्रह्लाद** नाटकमा परेको पाइन्छ । परिवारविच हुने अनैतिक सम्बन्ध, भोग कामवासनाको प्रभाव **अन्धवेग** नाटकमा परेको छ । समका नाटकहरूमा सामाजिक विषयवस्तु त्यही समाजको पात्र चरित्रको यथार्थ प्रस्तुति पाइन्छ । नेपालका विभिन्न स्थान, रहनसहन, चालचलन, कुप्रथा, अन्धविश्वास, भेदभाव, छुवाछुत जस्ता सामाजिक कुराहरूको उद्घाटन उनका नाटकमा पाइन्छ । समका नाटकमा विभिन्न ठाउँका सामाजिक परिवेश समेटिएको छ ।

समले आफूलाई **प्रह्लाद** र हिरण्यकशिपुलाई आफ्ना बाजे डम्बर शमशेरसँग तुलना गरेका छन् । सम नम्र, भद्र, शिष्ट, एकान्तप्रेमी, सादा जीवन रुचाउने व्यक्ति रहेका छन् भने बाजे वैभव र सम्पन्नतामा मोजमस्ती गर्ने सानालाई दबाउन खोज्ने प्रवृत्ति रहेको देखाएको छ । देशप्रेम, राष्ट्रप्रेम, राजसंस्थाप्रतिको आस्था सामाजिक एवं साँस्कृतिक परिवर्तन चेतनामा साथै समन्वयवादी भाव पनि नाट्यकृतिमा झल्किएको पाइन्छ । देव शमशेरलाई सत्ताबाट हटाई बाहिर पठाउनुको प्रभाव **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा परेको छ । सममा जर्ज

बनार्ड श का बौद्धिकताको प्रभाव परेको पाइन्छ । उनका साहित्यिक कृतिहरूमा बौद्धिक, मानवतावादी, नारीवादी, समन्वयात्मक विचारको प्रस्तुति पाइन्छ । उनका नाटकमा चेतना, समाजसुधारको आह्वान पाइन्छ । उनले आफ्नो नाट्यकृतिमा पात्रका माध्यमद्वारा वा नाटकमा मुखपात्रको प्रयोग गरी विचार प्रस्तुत गर्दछन् । भौतिक र आध्यात्म ज्ञानको समन्वय चाहन्छन् । उनको **प्रह्लाद** नाटकमा ज्ञानविज्ञानको समन्वय गर्नुपर्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरेका छन् ।

स्वैरकल्पनाको उच्चता नारीलाई माथि पुर्याउने र खुट्टा तान्ने प्रवृत्ति र पुराना सत्ता र जनताविचको आन्दोलनको प्रभाव र समन्वयवादी दृष्टिकोण पुराना शक्ति र नयाँ शक्तिविच समन्वय हुनुपर्छ भन्ने विचारको प्रस्तुति **स्वास्नी मान्छे** नाटकमा पाइन्छ । दाजु र परिवारका सदस्यले समप्रति गर्ने दुर्व्यवहार, ईर्ष्या, आन्तरिक वैमनष्य र पक्षपातीको प्रभाव **ध्रुव** र “रणदुल्लभ” नाटकमा परेको छ । समले दाजु र बाबुलाई आदर सद्भावले हरेका हुन्छन् । उनीहरूप्रति कुभलो चिताएको हुँदैन । माया पाउन अझ दुःख भोग गर्न चाहने इच्छा **मुकुन्द इन्दिरा** नाटकमा व्यक्त गरेको छ ।

समका नाट्यकृतिमा मानववादी दृष्टिकोण पाइन्छ । उनी राणापरिवारका सदस्य भए तापनि मानवको हित चाहने आदर सम्मान गर्न जान्ने नम्र, भद्र, शिष्ट भलाद्मी, मानवीय भावना भएका सहयोगी व्यक्ति थिए । जातपात वा छुवाछुत नमान्ने र सबैलाई बराबर ठान्ने मानवीय भावनाको प्रभाव “भतेर” एकाङ्कीमा पाइन्छ । अङ्ग्रेजीको मानवतावाद, नेपालीहरूको देशभक्तिको भावना अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव “नालापानीमा” परेको छ । **मुकुन्द-मन्दिरा** नाटकमा नराम्रा कुरा विदेशको ठान्ने, आफ्ना संस्कार-संस्कृति र आध्यात्म आदर्शलाई उच्च ठानेको पाइन्छ । **भक्त भानुभक्त** र **मोतीराम** मा नेपाली साहित्य भाषा प्रतिको सम्मान कदर र पूर्ववर्ती स्रष्टाहरूको सम्मान भाव श्रद्धाको प्रभाव परेको छ ।

समलाई गरेको अपव्यवहार, सम जनपक्षीय रूपमा आए पनि सामान्तीकै रूपमा सोच्नुको प्रभाव **अमरसिंह** नाटकमा देखाइएको छ । आत्मा कहिल्यै मर्दैन भन्ने भाव वा पूर्वी दर्शनप्रतिको आस्थाको प्रभाव **ऊ मरेकी छैन** नाटकमा परेकोछ । “कल्पित आदर्श होइन यथार्थ मानवता नै सच्चरित्र हो, सर्वोच्च मानवता पवित्रता हो । उनी उडन्ते मानवता नचाही व्यवहारिक मानवता चाहन्छन्” (शर्मा, २०६२ : ७४) । मानवतावाद नै समको नाटकहरूको मूल सन्देश रहेको छ । उनका कृतिहरूमा राष्ट्रवादी भावना, देशप्रेमको गान,

राष्ट्रप्रति विश्वास, सद्भाव र प्रजातन्त्रको कदर भाव पाइन्छ । **अमरसिंह**, “नालापानीमा”, **मुकुन्द इन्दिरा**, **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा देशभक्ति र राष्ट्रवादी भावनाको प्रस्तुति रहेको छ ।

समको जीवनी र नाट्यप्रवृत्तिबिच अन्तरसम्बन्ध रहेको छ । समका जीवन भोगाइ, पारिवारिक सम्बन्ध, सार्वजनिक जीवनका उतारचढाव उनका नाटकमा विभिन्न पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकीय पात्रहरूको माध्यमबाट कहीं न कहीं साहित्यकारहरूको जीवन भोगाइ, दुःख, पीडा, मायाप्रेम, जीवनमा आउने उतारचढाव र सामाजिक क्रियाकलापले पार्ने प्रभावको प्रतिनिधित्व कृतिहरू मर्फत गरिएको हुन्छ ।

२.७ निष्कर्ष

नाटककार बालकृष्ण सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन् । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनको साहित्यिक यात्रा कविताबाट सुरु भए तापनि उनको उत्कृष्ट र सर्वाधिक महत्त्वका विधा नाटक हो । उनले साहित्यिक विधामा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । उनले साहित्यका अतिरिक्त अन्य कला र प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण काम गरेका छन् । उनी राणापरिवारका सदस्य भए तापनि शिष्ट, नम्र, भद्र र सहयोगी स्वभावका मानवीय हित चाहने व्यक्ति हुन् ।

तेस्रो परिच्छेद

‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटकमा स्थानगत परिवेश

३.१ विषय प्रवेश

नाटकको परिवेश अन्तर्गत स्थानको पनि महत्त्व हुन्छ । यो नाटकीय कार्यव्यापारको आधार हो । प्रस्तुत परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा स्थानगत परिवेशको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ स्थानगत परिवेश

नाटकीय कार्यव्यापारको आधारलाई परिवेश भनिन्छ । परिवेश अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्दछन् । नाटकको घटना घटित हुने जुन स्थान हो त्यसलाई स्थानगत परिवेश भनिन्छ । स्थानलाई देश पनि भनिन्छ । देशको अर्थ स्थान, थलो, स्थल, ठाउँ हो । सेटिङ्ग अन्तर्गत नै एटमोस्फेयर, एन्भाइरोन्मेन्ट, ब्याकग्राउण्ड आदि शब्दहरू पर्दछन् । देशका लागि नेपालीमा पृष्ठभूमि, पीठिका, परिवेश वातावरण आदि पर्दछन् । आख्यानात्मक नाट्य कृतिको सामान्य कथा स्थलका साथै घटना वा दृश्य घटित हुने विशेष स्थल पनि देश अथवा स्थान हो । देश भनेको आख्यानमा वर्णित ठाउँ, स्थान, भौतिक वातावरण, परिस्थिति वा अवस्था हो (बराल तथा अन्य, २०५५: ३२५-३२६) । नाटकको घटना घटित हुने देश वा ठाउँलाई स्थान भनिन्छ ।

देश भनेको कुनै स्थल हो, कुनै क्षेत्र वा भू-भाग हो जहाँ नाटकको घटना घट्ने गर्दछ । देशभित्र विभिन्न अवस्था रहेका हुन्छन् । देशको अवस्था कस्तो थियो भन्ने देशको मौलिक, सामाजिक, राजनैतिक, प्राकृतिक अवस्थाका साथै त्यस भित्रको रहनसहन, चालचलन, धर्म-संस्कृति आदि पनि देशलाई निर्धारण गरेको हुन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १७) । देशले भौतिक थलो वा निश्चित ठाउँलाई बुझाउँदछ । नाटकमा देशले बाह्य प्राकृतिक जगत् एवं देशले कुनै पनि ठाउँको भौगोलिक वस्तुस्थितिलाई बुझाउँछ । परिवेशको प्रमुख, पक्षमा देशले सामाजिक, राजनीतिक धार्मिक, भौगोलिक आदिलाई समेट्दछ ।

कुनै पनि कृतिमा घटना घटित हुने वा चरित्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने ठाउँ विशेषलाई स्थान भनिन्छ । जुनसुकै संरचना भएका कृतिमा पनि सूक्ष्म, स्थूल वा अन्य कुनै ढङ्गले स्थान आएको हुन्छ र यस्तो विशिष्ट वा सामान्य हुनसक्छ (लुइटेल्, २०६२ : २३३) । कथानकमा कार्यव्यापार सम्पन्न गर्दा घटना घटित हुने स्थान नै देश हो ।

देशले कार्यव्यापार सम्पन्न हुने स्थानलाई बुझाउँछ । साहित्यिक कृतिको कथानक र सहभागिताका लागि सामान्य पृष्ठभूमि प्रदान गर्ने वा कार्यव्यापार सम्पन्न हुने स्थान वा घटनास्थललाई परिवेश पनि भनिन्छ (लुइटेल्, २०६७ : २१) । कथानकमा कार्यव्यापार सम्पन्न हुने स्थान नै देश हो ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक ऐतिहासिक विषयमा आधारित नाटक हो । यस नाटकमा अङ्क नै दृश्यका रूपमा आएको छ । आठ अङ्कमा संरचित रहेको यस नाटकमा इतिहासको घटनालाई नाटकीय स्वरूप प्रदान गरिएको छ । नाटकमा स्थानका रूपमा प्रयोग भएको काठमाडौंको हनुमानढोका दरबार र त्यस वरपरको ठाउँ रहेको छ । हनुमानढोका मुख्य स्थानका रूपमा रहेको छ । यस नाटकको प्रारम्भ हनुमानढोका दरबारबाट भएको छ भने अन्त्य भीमसेन थापालाई थुनामा राखिएको उनकै घरबागको कोठामा भएको छ ।

पहिलो अङ्कमा हनुमानढोका दरबारको बिच तल्लाको ठूलो भन्ज्याङ्माथिको चोटा स्थानका रूपमा रहेको छ । यस नाटकको कार्यव्यापार रणजङ्ग र कुलराज दरबार प्रवेश गर्दछन् र उनीहरूको वार्तालापबाट नाटक प्रारम्भ हुन्छ । उनीहरू दरबारको भन्ज्याङ्ग उक्लदै कुरा गर्दछन् । कुलराजले भन्दछन्- “अहिले उसको लागि हाम्रो छाला टगाउँछ, दाउ लाग्यो भने भीमलाई ढालेर भूईँमा पिई रगत घोक्रो को” (पृ. १) । यस नाटकको प्रारम्भ नै भीमसेन थापा, रणजङ्ग पाँडे र कुलराजबिच शत्रुता, दुश्मनी रहेको र बदलाको भावना देखाइएको छ । कुलराजले शत्रुप्रतिको रिस पोख्दछन् भने रणजङ्गले धैर्यता, संयम, अपनाउँछन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “तँ साटो फोर्न चाहान्छस् भने बकबके नहो यस्तो, भ्वाट कुनै मौकालाई गाँज्नु नपुग्, कतै शत्रु उम्केर भन् बाटो लामखुट्टे बनीकन नपाओस् भाग्न थापेर हत्केला बसीरह, शत्रु आओस् । त्यहाँ बस्न, चलन धैर्य गरिकन हेर त्यहाँ” (पृ. ३) । रणजङ्ग शत्रुसँग बदला लिन सही मौकाको पर्खाइमा रहेका छन् ।

यस अङ्कमा दरबारभित्रको शत्रुता, वैमनस्य, थापा र पाँडेबिचको आपसी द्वन्द्व, षड्यन्त्र, जालभेल, चुक्ली, चाप्लुसी, भारदार र मन्त्रीहरूका आपसी फुट जस्ता कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा जेठी महारानी साम्राज्यलक्ष्मीले रणजङ्ग, पाँडे र कान्छी महारानीले भीमसेनको सहयोग समर्थन गरेको देखाइएको छ । राजकुमार देवेन्द्रका पास्नीका दिन दरबारमा रणजङ्ग, कुलराज र भीमसेन उपस्थित भएका छन् । रणजङ्ग, कुलराज र भीमसेन बसेका कोठामा राजा राजेन्द्रले राजसभाकै लुगा र श्रीपेच लगाएका छन् र तरबार भिरेका छन् भने राज्यलक्ष्मीले चोलो र जामा, अर्कै रङ्गको अर्कै बान्की परेको गहना र रेशमी पछ्यौरी लाएकी छन् । उनले चौसल्ला बोकेकी छन् । राजकुमार देवेन्द्रको पास्नीको अवसरमा राज्यलक्ष्मीको अनुरोधमा राजा राजेन्द्रले भीमसेनलाई चौसल्ला ओढाई सम्मान गरेका छन् ।

भीमसेन आफूलाई चौसल्ला ओढाई सम्मान गरेवाट भन्नु शत्रु बढेको र विभिन्न षड्यन्त्र, जालभेल हुन सक्ने आशङ्का गरेका छन् । भीमसेनले भन्दछन्- “अन्तमा गहिरो धोत्रो पसेको वृद्ध वृक्ष हो, बढालु लहरा जस्तै मेरा शत्रुहरू तब दिनका दिन बढ्दै छन्, चारैतिर ममाथि नै लागि चढेर मैमाथि तान्दा छन् ती ढलाउन खोजी मलाई” (पृ. १४) । भीमसेनले राजनीतिक स्थिति सुधार गरी देश र दरबारकाको भविष्य सुनिश्चित गर्नका लागि राजासँग चीन जान पाऊँ भनी बिन्ती गर्दछन् । राजेन्द्रले राजकुमार देवेन्द्रविक्रम सन्चो भएपछि चीन जान दिने कुरामा विचार गर्ने आश्वासन दिन्छन् । यी हनुमानढोका दरबारको बैठकमा घटित घटना हुन् ।

दोस्रो अङ्कको स्थान सिंहसत्तलनेर एकदेव वैद्यको घरको कोठा हो । एकदेव वैद्य रोगीको सेवा उपचार गरी निकै रात छिप्पिएपछि घर फर्कन्छन् । घरमा उनकी छोरी विश्वेश्वरीले बाबुको खाने, हिँड्ने, बस्ने र सुत्नेको फुर्सद नभएकोमा सहानुभूति देखाउँछिन् । एकदेव निस्वार्थी भावले रोगीको सेवा गरी निको (सन्चो) गर्न निरन्तर लागि पर्दछन् र सफल पनि भएका छन् । विश्वेश्वरी भन्दछन्- “नखाएर अरुलाई खुवाउन सके त हो, दुःख होला धर्म होला तर पेट सबै जना आफै आए भने मात्र भर्न सक्छन् र पो अनि बाँच्न सक्दछन्” (पृ. २१) ।

एकदेवले भन्दछन्,- “सजिलो छैन बाँच्न त प्रिय वस्तुहरू सारा एक-एक गरिकन त्यागी सकल ती शत्रु मित्रलाई बराबरी सम्भेर प्रेमले सेवा गर्दै यो प्राण अर्पण गरे पनि

बुभ्यौ बाँचन साह्वै गाह्वो छ, के तिमी खाएर बाँचिने देख्छ्यौ, भोकभोकै बसिकन सुकी मरे पनि बाँचन साह्वै गाह्वो छ, बाँचु त मर्नु भन्दा पनि धेरै गाह्वो छ” (पृ. २९) । एकदेवको घरको कोठाभित्र बाबु छोरी विच सेवा, धर्म, मित्रता भएको कुरा अड्कमा देखाइएको छ । त्यसै बेला भीमसेन र भाजुमान एकदेवको घरमा आउँछन् । उनीहरूले दरबारमा राजकुमार देवेन्द्र विरामी भएको कुरा बताउँछन् र एकदेवलाई दरबारमा गई राजकुमारको अवस्था हेर्न आग्रह गर्दछन् ।

भीमसेनले भन्दछन्- “यो त जीवनमृत्युको भन्दा पनि सबै हाम्रो पक्षको मानहानिको अनि सम्मानको बाजी राम्रै परिसक्यो” (पृ. २५) । भाजुमानले भन्दछन्- “जानु त पर्छ, ज्यान दिँदा धूलो अलिकति खालि हेरिदिँदा एकचोटि छोइदिँदा पनि भने मुटो बटारेर को हट्ला” (पृ. २८) । भीमसेनलाई राजकुमारको औषधी उपचारको जिम्मा दिएकाले उनले एकदेवलाई लिन आएका छन् । उनीहरू तीनै जना दरबारतर्फ लाग्दछन् ।

तेस्रो अड्कमा हनुमानढोका दरबारभित्र सुत्ने कोठामा कान्छा राजकुमार देवेन्द्र विक्रमलाई भोलुङ्गोमा सुताइराखेको छ । कोठाका भित्ताहरूमा विभिन्न खाले खेलौनाहरू भुण्ड्याइएको छ । जगत्नैनी धाई र चित्री द्वारे राजकुमारको सेवा सुसारमा लागेका छन् । राजेन्द्र, रङ्गनाथ, साम्राज्यलक्ष्मी रणजङ्ग र कुलराज पनि राजकुमारको अवस्था बुझ्न उक्त कोठामा उपस्थित भएका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “हेरिक्न गए सबै ती वैद्यहरू त केही बिग्रेको छैन भन्दछन् केही उपाधि यसमा थपिएन भने त यो घटेर क्रमले आफैँ जानुपर्छ भनेर ती कुरा गर्थे” (पृ. ३४) । राजेन्द्रले राजकुमारको अवस्था कमजोर हुँदै गएको र निको हुने आश नदेख्दा रणजङ्गले उक्त कुरा भनेका हुन् । रणजङ्गले विरामीको अवस्था हेरी भीमसेन विरुद्ध षड्यन्त्र रचेका छन् र राजा राजेन्द्रलाई राजकुमार सन्चो हुने विश्वास दिलाएका छन् । कुलराज पनि राजकुमारको कोठामा बसेका छन् । उनले धाईको मनमा शङ्काको भाव उत्पन्न गराएका छन् । अरू सबै कोठाबाट बाहिर गइसकेपछि कुलराजले धाईलाई भन्दछन्- “आँखा टाढा गरिक्न हेरीरहुँ, यहाँ ऐले मुख्यार पनि आउँछन्, उनकै साथमा एकदेव वैद्य पनि आएर ओखती पार्छन्, ओखती त नाम हो विष पार्छन्” (पृ. ३६) । कुलराजले रणजङ्गले अह्नाएको काम गरेका छन् ।

भीमसेन, एकदेव र भाजुमान पनि दरबारमा कान्छा राजकुमारको कोठामा आउँछन् । तीनै जना भएर विरामीको अवस्था हेर्दछन् । एकदेव र भाजुमानले राजकुमारको

विरामी अवस्था जाँच गरी त्यही अनुरूप औषधी दिन्छन् । उनीहरूले रोग कडा भएको र सन्धो हुने नहुने आशङ्का रहेको कुरा व्यक्त गर्दछन् । भीमसेनले भन्दछन्- “तैलेँ आज चुकिस् भने चुकिस् जीवनमा, मैले पनि जीवमा चुकेँ, त्यो भाजुले चुक्यो, हाम्रा नेपाली वैद्य शास्त्रले चुके, त्यो शताब्दीले चुके, तैले चुकिस् भने बित्तैन यो काल” (पृ. ४५) । राजकुमार देवेन्द्रको औषधी गर्ने क्रममा कतै भूल भए जीवन सजिलै नबित्ने वर्षौंको परिश्रम देश र राजदरबार प्रतिको इमान्दारितामा दाग लाग्ने भाव भीमसेनले व्यक्त गर्दछन् । उपचारको कोसिस गर्दागर्दै राजकुमार देवेन्द्रको मृत्यु हुन्छ ।

चौथो अङ्कको घटना हनुमानढोका दरबारको सुन्दरी चोकको दलानमा घटित भएको छ । यस अङ्कमा नाटकीय कार्यव्यापारले तीव्र रूप लिएको छ । यहाँ राजा राजेन्द्र, रणजङ्ग, कुलराज, रङ्गनाथ र अन्य आँशु पुछ्दै मुद्दाको छलफलमा उपस्थित भएका छन् । रङ्गमञ्च निर्देशनमा सबैले एकसरो सेतो लुगा र भक्तपुरे सेतो टोपी लगाएका छन् । कान्छा राजकुमारको औषधीमा विष खुवाएर भीमसेन, एकदेव, भाजुमान र अन्य वैद्यलाई दोषी ठहर्‍याई सजाय दिएको कुरा क्लिष्टलाई पठाउन लागिनेको चिठीबाट बुझिन्छ ।

दरबारको मुद्दा हेर्ने क्रममा राजा राजेन्द्रले भन्दछन्- “यी दुष्टहरूले हाम्रो फोक्सोमा कहिल्यै पनि निको नै नहुने घाउ लाए, उकुच पल्टियो यसको बदलामा त यिनका अङ्गमा कहीं सजा दिने कुनै ठाउँ म देखिनँ कतै, यदि यिनको मुटुमा आँखा हुँदो हो त त्यही छियापारी सियोले घोचेर फोड्थेँ अडकलीकन”(पृ. ४७ -४८) । रणजङ्गले भन्दछन्- “जो छन् यी अपराधीहरू सबै अजात हुन्छन् साराको जनै जान्छ , यिनीहरू चोकसम्म गई मागी खान सक्छन्, भन्याड यी कतै उक्लन पाउन्नन् कसैको घरको पनि” (पृ. ४८) । रङ्गनाथले सजाय तोकिएको सुनिसकेपछि अपराध गरेर होइन भनेका कि नगरिकन होइन भने सत्य कुरा बुझ्नका लागि साक्षी प्रमाण के-के छन् हेर्नुप्यो भन्दछन् । उक्त कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रङ्गनाथको अनुरोधमा राजा राजेन्द्रले साक्षीलाई केरकार गर्ने अनुमति दिइएको छ ।

दरबारमा उपस्थित सभामा सत्य पत्ता लगाउन जगत्नैनी र चित्रीद्वारेलाई रङ्गनाथ गुरुले केरकार गर्दछन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “शैव, बौद्ध दुवै धर्मलाई वादविवादले उचालेर पछारेर निरन्तर लडाउँदा लडाउँदा त अभ्यासै गुरुज्यूलाई भैसक्यो कसरी सत्यतालाई भ्रमभिन्न भुटीकन सत्यनाश बनाएर धमिल्याउनुपर्दछ” (पृ. ५७) । रङ्गनाथले भन्दछन्-

“बिताउँछौ वितण्डावादले हामी काल खेलेर मर्दछन् त्यही खेलमा पनि कोही कीरा र भुसुनासरि, लाखौं तर्क गिरुन् किन्तु सत्य खोजेर लम्कदै” (पृ. ५७) । यहाँ सत्य कुरा पत्ता लगाउन निर्दोषले सजाय नपाओस् भनी सही कुरा बुझ्न केरकार गर्दछन् । रणजङ्ग षड्यन्त्रका कुरा बाहिर आउने डरले मुद्दाको विचमा पनि बोल्दछन् ।

जगतनैनी र चित्रीलाई केरकार गर्दा पनि कुरा निचोडमा पुग्न नसक्दा राजा राजेन्द्र द्विविधामा पर्दछन् र दोषीलाई आफै मार्ने कुरा नाटकमा भनिएको छ । रङ्गनाथ र राज्यलक्ष्मी भीमसेनका पक्षमा रहेका छन्, उनी निर्दोष हुन सक्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रङ्गनाथले भन्दछन्- “आज पाँडे र थापाको बढ्यो कलह यसरी कि फुल्दो फूलबारीमा हाम्रो नेपालको अब आगो लागिरहेको छ” (पृ. ६२) । दुई पक्षविचको कलह वैमनस्य बदलाको भावले गर्दा देशमा, दरबारमा नराम्रो स्थिति सिर्जना हुनसक्ने आशङ्का गरिएको छ । राजकुमार देवेन्द्रको मृत्युले देशभक्ति र राजदरबारको सेवामा लागेका व्यक्तिहरूले बालहत्याको आरोपमा सजाय भोग्न बाध्य भएका छन् ।

पाँचौँ अङ्कमा हनुमानढोकाभिन्नपट्टि सुनको ढोका बन्द गरी भित्रतिरबाट ठुलो गजबार लगाएको छ । यहाँ सिपाहीहरूले दरबारभित्र हुने क्रियाकलापका बारेमा कुराकानी गरी दुःख मानेका छन् । थापाका शत्रुले गरेको अन्याय, अत्याचार, जालसाजी, षड्यन्त्र, एकअर्काप्रतिको ईर्ष्याको भाव जस्ता कुरा सहन देख्न नसकेको र जागिर छाड्ने कुरा गरेका छन् । कुलराजले भन्दछन्- “गुरु पुरोहित अनि चौतारिया आए ढोका खोलिदिनु अरू आए त्यो तलको मात्र खोली राख्नु, यहीं, त्यहाँ सरासर उता माथि जान नदिनु जान, आउँला म यही, सब हेरेर हाजिर पुन्याउँला अनि लैजाउँला” (पृ. ६४) । कुलराजले सिपाहीहरूलाई राम्रोसँग मान्छे हेर्न आदेश दिएको छ र सिपाहीले कुलराजसँग जागिर छोड्छु भनेका छन् ।

कुलराजले भन्दछन्- “नीचो कुकर्मको भण्डाफोर सारा भईसक्यो चण्डालहरू ‘हो बाबा’ भन्दै कायल भैसके अब कागत गर्दै छन्, मुख हेर्नु त के कुरा त्यल्ले हिँडेको बाटोमा हिँड्दा पनि अलिकति पाप सर्दछ” (पृ. ६७) । सिपाही - ३ ले भन्दछन्- “मलाई त थाहा छैन कुन कुरा, जागिर खाने इच्छाले आएँ, खाएँ पनि, अब छोड्ने इच्छा भयो छोड्ने” (पृ. ६७) । सिपाहीले दरबारमा हुने अन्याय, अत्याचार विरुद्ध बोल्न नसके तापनि जागिर छाड्ने निर्णय गरेका छन् ।

दरबारमा मुद्दा हेरिने र सजाय तोक्ने हुँदा रङ्गनाथ पनि दरबारमा उपस्थित भएका छन् । रङ्गनाथले नेपालको राजनीतिक स्थिति र दरबारमा भइरहेको जालसाजी, षड्यन्त्र, आरोप, प्रत्यारोप, सजाय र मुक्त भए पनि फेरि मुद्दा उल्टाइएको र निर्दोष व्यक्ति भुटो आरोपमा बन्दी भई सजाइ भोग्न बाध्य भएको कुरा चिठीमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त चिठी माथवरसिंहलाई लेखेका छन् । रङ्गनाथ प्रधानमन्त्री हुँदा भीमसेन, एकदेव र अन्यलाई कारामुक्त गराएका थिए । श्री जेठा महारानीले पशुपतिमा पाउ लाग्नुभई त्यसरी अड्डी लिएर रणजङ्गलाई कम्पुको हाली मुहाली बक्सेको देखिहालेका छौ । पुष्कर शाहले राजीनामा दिएपछि रणजङ्ग मुख्तियार हुने बित्तिकै केही महिना भित्रै फेरि यत्रो षड्यन्त्र रचियो (पृ. ७१-७२) । रणजङ्गले सत्ता शक्ति आफ्नो हातमा पारेपछि भीमसेन विरुद्ध विविध कित्ते कागज बनाई सजाय दिनको लागि दरबारमा बैठक राखिएको छ । दरबारको राजसभामा मुद्दा हेरिने हुँदा रङ्गनाथ पनि उपस्थित हुन्छन् । रङ्गनाथले चिठी सिपाही मार्फत पठाउँछन् ।

दरबारको बाहिरी ढोकामा अन्य नागरिकहरू पनि अन्यायका विरुद्ध बोलेका छन् । नागरिकले एकदेवलाई छोडाइदिन अनुरोध गरेका छन् र घरमा विरामी मान्छे भएको र एकदेवले नै निको पार्दछन् भन्छन् । कुलराजले नागरिकको कुरा वेवास्ता गरी एकदेवले विष खुवाई कान्छा राजकुमारको ज्यान लिएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । नागरिकले भन्दछन्- “शिव, शिव ! भुटो कुरा हो त्यो ! चढायो जसले उहाँ गुप्तेश्वरीमा सुनका सर्प प्रिति र भक्तिले त्यस्तो त्थै भक्तले फेरि विष यो दरबारमा कसरी ल्याउला, कस्तो मनले त्यो पढाउँला” (पृ. ७४) । नागरिकले एकदेवलाई दरबारमा नराम्रो काम गर्न नसक्ने र उनी सत्यको मार्गमा हिड्ने भक्त ठानेका छन् र कुलराजको कुरामा विश्वास गरेका छैनन् ।

कुलराजले भन्दछन्- “मूर्ख, पापीहरू प्रायश्चित गर्छन् त्यसै गरी, दुःखिले पाउँदा घुस्सा घूस पाउँछ देवता, नत्र मन्दिरमा लिप्यो कसले सुन नै सुन” (पृ. ७४) । नागरिकले भन्दछन्- “यो पापी मनको कालो कल्पना हो अलिकति धर्म सम्भेर हेरे पो सेताम्यै देखिने थियो; त्यो पाप गर्न जान्दैन” (पृ. ७५) । नागरिकले एकदेवलाई विश्वास गरेका हुन् र उनले दरवार या अन्त कतै ज्यान लिन नसक्ने राम्रो निस्वार्थी वैद्य सबैको भलो चाहने र सेवा गर्ने व्यक्ति ठानेका छन् ।

छैटौँ अड्कमा दरबारको बैठकको एक भाग वरिपरि ठूला-ठूला खम्बाहरूले गर्दा तलतिरको भाग देखिएको छैन । माथिल्लो भागमा चुदँवा मन्तिर एक ठूलो सिंहासन छ र

वरिपरि दुई भद्रासन छन् । राजसभामा राजेन्द्र, दुई महारानीहरू साम्प्रराज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मी, सुरेन्द्र रङ्गनाथ, रणजङ्ग आदि उपस्थित भएका छन् । सभामा भीमसेन र एकदेव वैद्यलाई सजाय दिनका लागि जाली भुटो कागज प्रस्तुत गर्दछन् । भीमसेन र एकदेवको अनुपस्थितिमा सजाय तोक्न लाग्दा रङ्गनाथले राजासँग भीमसेन र एकदेवलाई पनि आफ्नो पक्षमा बोल्न दिनुपर्ने कुरा राख्छन् । रङ्गनाथले भन्दछन्- “आज ता एक मानिस गिर्न लागि रहेको छ, भूँइमा भीमसेन भैं, हुन सक्छ त्यो बूढो रुख घोट्रो बनाउँदै कीराले ढाल्न लागेको हो मनको कुकर्मले, अथवा बन्चरो लाग्यो उसमा परिवन्दको” (पृ. ८२) । रङ्गनाथले दोषी नै ठहरिए पनि सबैको कुरा सुन्नुपर्ने बताउँछन् ।

रङ्गनाथको कुरा सुनिसकेपछि राजाले सबैलाई न्याय गर्नुपर्ने कर्तव्य सम्झी राजा राजेन्द्रले आज्ञा दिएपछि भीमसेन र एकदेवलाई नेलहतकडी सहित कचहरीमा उपस्थित गराउँछन् । रणजङ्गले लगाएको भुटो आरोपको खण्डन र भीमसेन आफू निर्दोष भएको कुरा गरेका छन् । यी कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । भीमसेनले भन्दछन्- “मलाइ त यही मोक्ष भएको छ, जिम्मामा म जहाँतक बन्दी थिएँ त्यो चिन्ता- ‘देशलाई उठाउँला दाँजामा कहिले ठूला राष्ट्रको’ यसकै, अब त्यो चिन्ताबाट मैले मुक्ति पाएँ” (पृ. ८६) । रणजङ्गले भन्दछन्- “हुने थियो इच्छामरण पाए त, पापका काँचुली यहीं छाडेर जान पाए त त्यसरी हलुका बनी मिल्दो हो सुख । के चाँडै मुक्ति पाऊँ भनीकन कान्छा साहेबज्यूलाई मुक्त पार्नुभयो” (पृ. ८६) । भीमसेनले भन्दछन्- “किन पकाइ मनमा पाप मुखले पाप फुत्तछौ ? धिक्कादैँन त्यहाँ ब्रह्म दैलो घचघच्याइदै ?” (पृ. ८६) । भीमसेनले रणजङ्गको आरोपको प्रतिवाद गरेका छन् । देश र राजदरबार, राजपरिवारको सेवा, सुरक्षा वर्षौँबाट गर्दै आएको र पाप नचिताएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । भीमसेन सच्चा, इमानदार, देशभक्त हुन् उनले राजपरिवारको सेवक भई दरबारमा काम गरेका छन् ।

राजा राजेन्द्रले भीमसेनको कुरालाई विश्वास गर्दै नन् र साम्प्रराज्यलक्ष्मीले त भन्नु भुटो आरोप लगाई सजाय दिन तयार हुन्छन् । भीमसेनले राजा राजेन्द्रलाई निष्पक्ष भएर सही र गलत के हो भनी बुझ्न आग्रह गर्दछन् । दुई वटी रानीका कुरा मानी दुई किमिसको व्यवहार नगर्न भन्दछन् । भीमसेनले भन्दछन्- “प्रभु, एको भरमा पर्दा यो अन्याय हुने कुरो देखी विन्ति चढाएको थिएँ, के हुनुपर्दथ्यो । महारानी दुवैलाई काँटाका दुई थाल भैं बनाएर बसी आफू मूल खम्बा भईकन निष्पक्ष कार्य प्रभुको चल्नुपर्दथ्यो” (पृ. ९०) । भीमसेनले

दरबारमा रानीहरूका बिच हुने क्रियाकलापलाई निष्पक्ष ढङ्गले सुनी सही कुरा बुझी निर्णय लिन सक्नुपर्दछ, भन्दछन् । जसले गर्दा निर्दोष व्यक्तिले गलत आरोपको सजाय भोग्नु नपर्ने कुरा गर्दछन् ।

एकदेव वैद्यले पनि भीमसेन र आफू दुवै जना निर्दोष भएको कुरा नाटकमा भन्दछन् । एकदेवको कुरा पनि कसैले सुन्दैन र विश्वास गर्दैनन् हल्ला भइरहन्छ । एकदेवले भन्दछन्- “असभ्य ! जङ्गली मेरो मासु खाई भुँडी भर, परन्तु यी कुरा एकबार ता ध्यानले सुन !” (पृ. ९३) । एकदेवको कुरामा कसैले वास्ता नगरेपछि राज्यलक्ष्मीले सभामा उपस्थित व्यक्तिहरूलाई शान्त बस्न लगाई कुरा सुन्न आग्रह गरेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । एकदेव, रङ्गनाथ र दरबारमा उपस्थित अन्य व्यक्तिको कुरा सुनिसकेपछि राजा राजेन्द्रले मुद्दा आफै हेर्ने कुरा गर्दछन् । भीमसेनलाई दरबारको बैठकमा उपस्थित गराउने जिम्मा कुलराजलाई अहाराउँछन् । भीमसेनको मुद्दा राजा राजेन्द्रले हेर्ने भएपछि उनका शत्रुहरू सत्य कुरा बाहिर आउने आशङ्काले डराउँछन् । रणजङ्गले भीमसेन विरुद्ध षड्यन्त्र रचदछन् र त्यो काम सफल पार्न कुलराजलाई खटाउँछन् । रणजङ्ग, साम्प्रराज्यलक्ष्मी र कुलराज मिली भीमसेनको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने चाल चल्दछन् । उक्त कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्गले दरबारमा गरेको षड्यन्त्रको भण्डाफोर हुने डरले भीमसेनलाई आफ्नो बाटोबाट हटाउन चाहेका छन् ।

सातौँ अङ्कमा भीमसेनको घरको बागको दक्षिण लडको एउटा सानो कोठा रहेको छ । यहाँ भीमसेनलाई आफ्नै घरको कोठामा बन्दी बनाई राखिएको छ । भीमसेन खाटमाथि पल्टिरहेका छन् । उनलाई भेट्न तिलङ्गा आउँदछ । भीमसेनले तिलङ्गालाई कुन चाहिँ तलाबाट ओर्लिस् भन्दछन् । तिलङ्गाले तेस्रो तला भयो यो चाहिँ, यसभन्दा म अझ चार तला उँभो जम्मा सात तला माथिबाट ऐले भरीकन आएको (पृ. १०२) । तिलङ्गा भीमसेनलाई भेट्न लुकीछुपी उनको कोठामा आएको छ ।

तिलङ्गाले दरबारको कचहरीमा के-के भयो भनी सोधेको छ र भीमसेनले सकारात्मक कुरा नभएको कुरा गर्दछन् । तिलङ्गाले मुखनीको सन्धो विसन्धोको कुरा भीमसेन समक्ष ल्याएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । तिलङ्गाले भीमसेनप्रति सहानुभूति देखाउँदै हिन्दुस्थान वा भोटतिर भाग्न आग्रह गर्दछन् । भीमसेन आफ्नो मुखनीलाई छाडेर कतै नभाग्ने उनी र उसको माया रहेसम्म जस्तो सजाय भोग्नु पनि

तयार रहेको कुरा बताउँछन् । भीमसेनलाई बन्दी बनाएर राखेको कोठामा बाहिरबाट कोही आएको आवाज आउँछ । तिलङ्गा बाहिर गइसकेपछि कुलराज उक्त कोठामा आउँदछन् ।

कुलराज आएको देखि भीमसेनले मलाई लिन आएको हो भनी सोध्दछन् । कुलराज भीमसेनको शुभचिन्तक जस्तो गरी व्यर्थमा शत्रुता ठानेको कुरा गर्दछन् । कुलराजले भन्दछन्- “काजी, हो म पनि गर्थे पहिले शत्रुता, तर अब ता घोर अन्याय देख्ता यस्तो प्रतिक्रिया मेरो हृदयमा बोली रहेको छ - मिलीकन तपाईंपट्टि अन्यायी आफ्ना बन्धुहरूसित घोर विद्रोह गर भन्छ” (पृ. १०६) । कुलराजले भीमसेनको विश्वास जित्न उक्त कुरा गर्दछन् । भीमसेन कुलराजको कुरामा विश्वास गर्छन् । यही मौका छोपी कुलराजले रणजङ्गको षड्यन्त्र भीमसेनलाई सुनाउँछन् । कुलराजले भन्दछन्- “काजीकै टुँडिखेलमा अगाडी उभियाएर काजीलाई लगी त्यहाँ, काजीकै कम्पुका सारा तिलङ्गाहरूलाई पो दिने रे आज भण्डारा नङ्गा पारी बिहानको घाममा मुखिनीलाई तपाईंकी” (१०७) । कुलराजको कुरा सुनी भीमसेनले भन्दछन्- “बुझिस् मेरा तिलङ्गा ती ‘आमा आमा’ भनीकन मेरा भक्तमुमारीको पाउमा पर्दछन्, अनि ‘क्षमा क्षमा’ भनी रुन्छन्, के तेरो रणजङ्गको छातीमा रौं छ भण्डारा दिन ? सारा विरुद्धमा उठेर फोड्न जानेछन् उसको बीच खप्पर” (पृ. १०७) । कुलराजले भनेका उक्त कुरामा विश्वास गर्न सक्दैन तै पनि कुलराजले धेरैपटक भनी विश्वस्त गराएपछि भीमसेनले विश्वास गरेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

कुलराज भीमसेनलाई सहानुभूति देखाउँदै भाग्न आग्रह गर्दछ । भीमसेनले मुखिनी पनि भाग्न सक्छन् भन्दा कुलराज आफूसँग त्यो अधिकार नभएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । पाँडे र थापा बिचको शत्रुता भीमसेनसँग बदला लिन चाहेको सम्झन्छन् र आफू नै नरहे मुखिनीलाई केही नहुने विश्वास गर्छन् । कुलराजले पनि मुखिनीलाई भीमसेन नै नरहेपछि केही नगर्ने आश्वासन दिन्छन् । कुलराजले भन्दछन्- “हो सक्छु, निश्चय बच्तछु, रचेका हुन् तपाइकै मानमर्दनलाई त्यो देखाउन नपाएमा तपाईंलाई नै, किन गर्ने त्यो काम” (पृ. ११०) । भीमसेनले भन्दछन्- “हो, के म यताबाट हटे भने तगारोबिच बाटोको हटेजस्तै गरिकन थापा पाँडेहरू मिल्लान् ?” (पृ. ११०) । भीमसेनले रणजङ्गको षड्यन्त्रलाई विश्वास गरी दरवारमा आफू नै नरहे पाँडे र थापा मिल्ने कुरामा विश्वस्त हुन्छन् ।

कुलराजले भन्दछन्- “साँच्ची-साँच्ची भनूँ भने अवश्य मिल्छन् - लाएको खाएकोमा भुत्तुक भै मर्ने पाँडे सबैलाई त आँखाको कसिङ्गर तपाई एउटा मात्रै अर्घेलो हुनुहुन्छ” (पृ. ११०) । कुलराजले भीमसेन नै दरवार र पाँडेको शत्रु भएको र उनलाई कसैले देख्न नसकेको कुरा गरी विश्वास दिलाउँछन् ।

भीमसेनले शत्रुलाई चिन्न सक्दैनन् र शत्रुको कुरामा विश्वास गर्दछन् । कुलराजलाई कोठा बाहिर पठाएपछि आफू नै नरहे देशको राजनीतिक स्थितिमा सुधार आउने र पाँडे र थापा मिलेर दरवारको राजकाज र देशको सेवा गर्ने विश्वास गरी आत्महत्या गर्दछन्, उक्त कुरा नाटकमा देखाइएको छ ।

आठौँ अङ्कमा भीमसेनको घरको बागको कोठामा नै उनलाई खाटमाथि सुताइराखेको छ । रणजङ्ग र कुलराजको षड्यन्त्र, जालसाजी सफल हुन सकेको छैन । परिस्थिति उनीहरूको विपरीत प्रतिकूल हुँदै गइरहेको छ । जागिर छाडेका दुई सिपाहीहरूले गुरुज्युको चिठी माधवरसिंहलाई पुऱ्यायो भन्ने शङ्का गर्दछन् । सत्य कुरा सबै सामु खुल्दछ भनी कुलराज अफ्नो डराएको छ । कुलराजले भन्दछन्- “सत्यता आँखा अगि गर्दै भिलिमिली आई छेक्छ मलाई त त्यही पन्छाउँदा स्वर काँप्न जानेछ” (पृ. ११४) । राजा राजेन्द्रको अगाडि भुटो कुरा बोल्न नसक्ने बताउँछन् । कुलराजले उक्त कोठामा घटेका सबै घटना रणजङ्गलाई बताउन आग्रह गर्दछन् ।

राजा राजेन्द्र भीमसेनलाई भेट्न उनलाई सुताइराखिएको कोठामा आउँदछन् र उनको अधिल्तिर बस्छन् । राजेन्द्रले भन्दछन्- “भीमसेन ! तँलाई म भने डाकि पठाउने तेरो मुद्दा म आफैले फेरि हेर्छु भनीकन भारदारी कचहरी जम्मालाई सुनाउने तँ भने यसरी आफै मूर्ख भै सेरिने” (पृ. ११५) । राजेन्द्रको कुरा सुनिसकेपछि भीमसेन आफू षड्यन्त्र, जालसाजीमा परेको सम्झन्छन् । उनले शत्रुलाई विश्वास गरी सत्य कुरा नबुझी हतारमा आत्महत्या गर्ने प्रयास गरेकोमा पश्चात्ताप गर्दछन् । सबै कुरा बुझी सकेपछि राजेन्द्रलाई साँचो कुरा भन्न असमर्थ हुन्छन् र घाँटीको टाँका च्याति मर्दछन् । उक्त कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

भीमसेनकै घरको कोठामा राजा राजेन्द्रलाई माधवरसिंहको चिठी अपरिचित युवकले आएर दिएका छन् । गुरुज्यु रङ्गनाथले उक्त चिठी पढेर सुनाउँछन् । देशमा जालसाजी,

चुगली, असत्यता, धोका, अन्याय, विवेकहीनता, निष्ठुरता र नीचताले गर्दा सही बाटो पहिल्याउन अफ्यारो हुने उल्लेख नाटकमा गरिएको छ । धैर्य र बुद्धि पुऱ्याएर काम गर्न आग्रह चिठी मार्फत नाटकमा गरिएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा घटनाहरू हनुमानढोका दरवारमा नै घटेको छ । यस नाटकको कार्यव्यापार हनुमानढोका दरवारमा सुरु भएको छ र अन्त्य भीमसेनलाई बन्दी बनाई राखिएको उनकै घरको कोठामा भएको छ । यस नाटकमा प्रसङ्गवश सूच्य रूपमा आएका अन्य स्थान बेलायत, लाहोर, कलकत्ता, चीन, पाटन, नेपाल, बुटोल, पुल्चोक, शङ्खमुल, कोटेश्वर, भोट, हिन्दुस्थान रहेका छन् ।

३.३ निष्कर्ष

भीमसेनको अन्त्य नाटक ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित नाटक हो । यस नाटकमा प्रयोग भएको स्थान काठमाडौंको हनुमानढोका दरवार, एकदेवको घर र भीमसेनलाई थुनामा राखिएको उनकै घरको बागको कोठा रहेको छ । यो नाटक दरवारमा हुने राजनैतिक क्रियाकलाप, शत्रुता, बदला, सत्ताशक्ति आफ्नो नियन्त्रणमा गर्ने होडबाजी रहेको छ । नाटकमा स्थान पनि महत्त्वपूर्ण रहन्छ । यस नाटकमा घटित घटनाहरू दरवारको कोठा, बैठक, दरवारबाहिर, चोटा, दरवारको मूल ढोका, एकदेवको घरको कोठा र भीमसेन थापाको घरको बागको कोठा रहेको छ । सूच्य रूपमा अन्य स्थानहरू पनि आएको छ ।

चौथो परिच्छेद

‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटकमा कालगत परिवेश

४.१ विषय प्रवेश

नाटकको परिवेश अन्तर्गत काल पनि पर्दछ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा ऐतिहासिक समयलाई आधार बनाएको छ । यस परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको कालको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ कालगत परिवेश

काल शब्दको अर्थ समय, युग वा बेला हो । कार्यव्यापार वा घटना घटित हुने सामान्य वा ऐतिहासिक समय र विशेष समय पनि काल हो (बराल तथा अन्य २०५५ : ३३५-३२६) । कालले समयलाई बुझाउँदछ । आख्यानात्मक कृतिमा प्राय निश्चित समय रहेको हुन्छ । त्यसले कुनै युग समयमा घटेको घटनालाई बुझाउँदछ र यसबाट कहिलेको समयमा घटित घटना हो थाहा पाउन सकिन्छ । नाटकमा घटित र पात्रका माध्यमबाट समय/युग बुझ्न सकिन्छ र साथै त्यस समयमा प्रचलित रहनसहन, भेषभूषा, राजनीतिक, आर्थिक स्थितिको जानकारी पाइन्छ ।

कुनै नाटकमा एउटा समयको वा एक कालिक समयको प्रयोग गरिएको हुन्छ भने कतिपय नाटकमा सर्वकालिक वा धेरै समयको प्रयोग पनि गरिएको हुन्छ । अझ कुनै-कुनै नाटकमा त यति समयपछि उति समयपछि जस्ता सामायिक क्रमता पनि देख्न सकिन्छ । यस्ता नाटकलाई मञ्चमा देखाउन अलि असहज हुन्छ । नाटकमा देश र कालको प्रयोगमा निश्चित सीमा हुँदैन । नाटक धेरै कैयौँ युग अघिको ठाउँलाई आधार बनाएर पनि लेख्न सकिन्छ भने कुनै काल्पनिक र स्थानको प्रयोग हुने भए तापनि वर्तमानकै घटनालाई समेटेर नाटकको रचना गरिएको हुन्छ (लुइटेल, २०६७ : १३) । कुनै कुनै आख्यानात्मक कृतिहरू काल्पनिक हुन्छन्, त्यसमा निश्चित समय तोकिएको हुँदैन र त्यस्ता कृतिहरू प्राय वर्तमानसँग आधारित रहेको हुन्छ । समयले नाटकका पात्र, विषयवस्तु, भेषभूषा, रहनसहन कहिले कुन युगको हो भनी बुझ्न सकिन्छ ।

काल भन्नाले समयलाई बुझिन्छ । यो कहिले भन्ने प्रश्नको उत्तरका रूपमा आउने गर्दछ । साहित्यमा स्थानको भै समयको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । समय अनुसार पात्र र घटना चयन गर्न सकिएन भने कथा विश्वसनीय हुदैन । त्यसैले कथा भूत, वर्तमान र भविष्यत् जुनसुकै समयलाई आधार बनाएर पनि लेख्न सकिन्छ । बितेको समयका बारेमा कथा लेख्दा चाहि सामाजिक तथा प्राकृतिक विकासको प्राक्काल्पनिक हेक्का हुनुपर्दछ (बराल, २०६९ : ८६) कथानकमा विश्वसनीयता प्राप्त गर्नका लागि समय अनुसारको पात्र र घटनाको चयन गर्नुपर्दछ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक ऐतिहासिक दरबारिया घटनामा आधारित नाटक हो । यस नाटकको समयावधि वि.सं. १८९४ सालको श्रावण महिनाको ९ देखि १२ गते सम्मको घटना १ देखि ४ अङ्क पहिलो चरण र दुई वर्षपछि वि.सं. १८९६ को श्रावण महिनाको ४ देखि १४ गतेका अङ्क घटनाहरू ५ देखि ८ सम्म दोस्रो चरणमा सम्पन्न भएको छ ।

पहिलो अङ्क वि.सं. १८९४ श्रावण ९ गते हनुमान ढोका दरबारमा रणजङ्ग र कुलराजले प्रवेश गरेको छ र उनीहरूको वार्तालापबाटै नाटकीय कार्यव्यापार अगाडि बढेको छ । थापा र पाँडेबिच शत्रुता भएको कुरा नाटकको सुरुआतमै उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्ग र कुलराजलाई जेठा महारानी साम्राज्यलक्ष्मी देवीले दरबारमा बोलाएकी हुन् । साम्राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन्- “मौका खोजिरहेकी नै थिएँ, आज यही पच्यो-कान्छा साहेबको पास्नी र डाकेको” (पृ. ५) । जेठा महारानी रणजङ्ग र कुलराजको पक्षमा छिन् र रणजङ्ग र कुलराजलाई हकअधिकार फिर्ता गर्न राजा राजेन्द्र समक्ष कुरा राखेको बताएकी छिन् । त्यही दिन भीमसेन थापालाई पनि राज्यलक्ष्मीले पास्नीको मौका पारी दरबार बोलाएकी छिन् र भीमसेन पनि दरबारमा आएका छन् । यी कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

रणजङ्ग र भीमसेन एक अर्काको विपक्षी हुन् । रणजङ्गले भीमसेनलाई शत्रु ठान्दछन् भने भीमसेनले रणजङ्ग शत्रु हो भनी जान्दाजान्दै पनि बेवास्ता गर्दछन् । भीमसेनले भन्दछन्- “जसको प्राण प्रिय छ ऊ खुम्चेर पछि बस्छ जो सत्य प्रणमा

चल्ल दगुरी-दगुरीकन त्यो ता अगाडि नै पुग्छ आगो छुनुपरे पनि, उछिनेर अरुलाई भुङ्गाभिन्न समेत त्यो आफैँ घुस्तछ” (पृ. ८) । रणजङ्गले भन्दछन्- “हो जल्दै आगो हुनुपरे पनि । दुई-चार घडी होस् वा धप्प एकै निमेष होस् उज्यालो हुन छोडेर जोगाइ मुडुलो शिर अन्ध खाडल रोजेर ओछ्याईकन भूईँको माटो, ओढेर त्यै माटो गुँडुल्की भयभीत भै भित्तो लाग्दैन कहिल्यै पनि” (पृ.८) । भीमसेन र रणजङ्ग एक अर्काप्रति आरोप प्रत्यारोप गरिरहेका छन् । दुवैले आफूलाई महान् ठानेका छन् ।

भीमसेन र रणजङ्गको कुरा चल्दै गर्दा त्यही समयमा राजा राजेन्द्र र कान्छी महारानी हातमा दोसल्ला लिई आउँदछन् । कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीको अनुरोधमा राजेन्द्रले भीमसेनलाई दोसल्ला ओढाइ सम्मान गर्दछन् । राजा राजेन्द्र र राज्यलक्ष्मीले भीमसेनको त्याग समर्पण राजपरिवारप्रतिको निष्ठा, राष्ट्रभक्ति र वर्षौँको सेवा सम्झी प्रशंसा गर्दछन् ।

उही समयमा जेठा महारानी साम्राज्यलक्ष्मी पनि आउँदछिन् र राजेन्द्रद्वारा रणजङ्ग र कुलराजलाई सर्वस्व फिर्ता दिएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्ग र कुलराजले तरबार पनि पाएका छन् । रणजङ्ग र कुलराजले साम्राज्यलक्ष्मीद्वारा आफ्ना गुमेका हक अधिकार पाउन सफल भएका छन् ।

भीमसेनले कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको पास्नीको मौका पारी राजदूत भई चीन जान पाऊँ भनी बिन्ती गर्दछन् । राजा राजेन्द्रले भीमसेनमा निहीत रहेको राज्यशक्ति, सैन्यशक्ति आफ्नो नियन्त्रणमा गरेका छन् । राजा राजेन्द्र भीमसेन बिना राज्य सञ्चालन गर्न नसक्ने सम्झन्छन् र भीमसेनलाई केही कार्यभार कम मात्र गरेको कुरा गर्दछन् । र कोही कुरा लाउन आए पनि अरुको कुरा नसुन्ने र विश्वास नगरेको बताउँछन् । भीमसेनले सबैको कुरा सुन्नुपर्ने र केही कुरा बारम्बार आइरहे भुटो पनि सत्य ठहरिने भएकोले भुटो र सत्य कुरा जाँच्नुपर्दछ भन्दछन् । कान्छा राजकुमार देवेन्द्र सन्धो भएपछि चीन जान दिने कुरामा विचार गर्दछु भनी राजा राजेन्द्रले भनेका कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । यहाँ श्रावण ९ गतेका दिनमा भएका घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो अङ्कमा वि. सं. १८९४ श्रावण वदी १० रातको समयमा एकदेव वैद्यको घरमा उनकी छोरी विश्वेश्वरी बाबुको पर्खाइमा बसेकी छिन् । एकदेव वैद्य बिरामीको औषधी उपचार गरी आधारातमा घर फर्केको छ । बाबुको खाने, बस्ने, सुत्ने समयको बेवास्ता हुँदा छोरीले गुनासो र सहानुभुति देखाएकी छिन् । बाबुले रोगी, दुःखी र गरिबहरूको सेवा गर्नुपर्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

एकदेव दिनभरीको कामले गर्दा थकाइ मानेको अनुभव गरी सुत्न लागेको हुन्छ । उही रातको समयमा उनको घरमा भीमसेन र भाजुमान आउँदछन् । दरबारमा कान्छा राजकुमार देवेन्द्र केही दिनदेखि बिरामी भएको र औषधी गर्दा पनि निको नभएको अझै बिसन्धो बढ्दै गएकोले उनलाई जाँच गरी औषधी गर्न एकदेवलाई लिन आएको कुरा भन्दछन् । एकदेवले राजपरिवारको राजवैद्य भई धेरै समयदेखि काम गरेको र जस नपाएको कुरा नाटकमा व्यक्त गरिएको छ ।

भाजुमानले भन्दछन्- “सोभो गरिकन हिँड्नुपर्दछ मान्छेले काँडा आफैँ टुलुटुलु हेरेर थाक्छन्, धिजेँ भैरहने जित्छ अन्त्यमा” (पृ. २६) । एकदेवले भन्दछन्- “यो देश त्यै बेला उज्यालो र खडा थियो, अब । धैर्य फुल्यो मेरा भीमको त्यो कपालमा, उडेको देशमा छायो शान्ति निन्द्रा बढाउने सुनौला घस्रने मौका पाए सर्प र चोरले । अझ धैर्य गरौँ भन्छौँ” (पृ. २६) । भाजुमानले जे-जस्तो भए पनि वैद्यको धर्म छाड्न नहुने कुरा गर्दछन् । भाजुमानले जस्तो अवस्था समस्या आइपरे तापनि अन्त्यमा सत्यको जित हुन्छ, भन्दछन् ।

भीमसेनले समय प्रतिकूल भए तापनि आफ्नो देशलाई सुन्दर बनाउने चाहना रहेको र आफ्ना सिद्धान्त विपरीत गएर फिरङ्गीसित मिल्न नसक्ने कुरा गर्दछन् । शत्रुहरू जति भए पनि आफू राम्रो बाटोमा अडिग भई लाग्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्, र एकदेवले राजकुमारलाई निको पारे भने भीमसेन राजदूत भई चीन जान पाउने कुरा गर्दछन् । उक्त कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

भाजुमानले वैद्यले दरिद्र घरका बच्चा जसरी आफ्नै सम्झी ओखती गर्दछन्, त्यसैगरी राजाको छोरालाई पनि बचाउन पर्ने कुरा भाजुमानले गर्दछन् । एकदेवले आफूले केही गर्न नसक्ने जे गर्छन् ईश्वरले गर्छ भन्ने भाव व्यक्त गर्दछन् । भाजुमानले भन्दछन्-“तर ईश्वर आएर कसलाई बचाउँछ ? यदि ईश्वर आए तापनि आउन सक्तछन् दुःखीको घरमा पीठो रोगीको घरमा औषधी भएर” (पृ. २८) । अन्य वैद्यले माया मारे तापनि भीमसेनको अनुरोधमा विरामी हेर्न दरबार जाने कुरा गर्दछन् । एकदेव, भीमसेन र भाजुमान तिनै जना भई उही रातको समयमा नै दरबार जान्छन् । यहाँ रातको समयमा एकदेव वैद्यका घरमा घटित घटना प्रस्तुत गरिएको छ ।

उही समय रात व्यतीत हुँदै गरेको बेलामा कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको सुत्ने कोठामा राजकुमारलाई सुताइराखेको छ । जगत्नैनी धाई र चित्री द्वारेले देवेन्द्रको स्याहार सुसार गरिरहेका छन् । साम्राज्यलक्ष्मी देवी उभिएरै देवेन्द्रलाई हेरिरेकी छन् भने रणजङ्ग र कुलराज एक छेउमा कानेखुशी गरिरहेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । उही समयमा रणजङ्ग र कुलराजले एकदेव विरुद्ध कुरा गरिरहेका छन् र एकदेव भीमसेनका पक्षका हो भन्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसै समयमा राजा राजेन्द्र र रङ्गनाथ पनि राजकुमारको कोठामा उपस्थित भएका छन् । राजा राजेन्द्रले विरामी राजकुमारको अवस्था हेरी चिन्ताको भाव प्रकट गर्दछन् । रणजङ्गले राजकुमारको अवस्था बुझेकाले भुटो आश्वासन दिएका छन् । रणजङ्गले कान्छा राजकुमार निको हुने भुटो कुरा राजारानी र अन्य समक्ष गर्दछन् । भीमसेन र एकदेवप्रति आशङ्काको भाव देखाएका छन् । राजा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, रङ्गनाथ, र रणजङ्ग कोठाबाट निस्कछन् तर कुलराज त्यही राजकुमारकै कोठामा बस्दछन् । अरूहरू केही समयपछि नै निस्किएको कुरा नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केही समयपछि राज्यलक्ष्मी र सुरेन्द्र पनि कान्छा राजकुमारको अवस्था बुझ्न आएका छन् र उनीहरू केही बेरपछि फर्किएका छन् । यहाँ कुलराजले जगत्नैनी धाईलाई भीमसेन र एकदेव जेठा महारानीका शत्रु हुन्, त्यसैले राजकुमारलाई कि

बचाउन कि मार्न सक्छन् भन्दछन् । जगतनैनीमा वैद्य र भीमसेनले गर्ने कामप्रति शङ्कको भाव जगाई दिएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

कुलराज भन्दछन्- “केही भयो भने सानू राजालाई उहाँपछि हाम्रा जेठा महारानी प्रभुका जति शत्रु छन् ती थापाहरूको सत्यानाश, निर्मुल पार्नु छ” (पृ. ३७) । कुलराजले जगतनैनी धाईलाई जेठा महारानीका शत्रुलाई छाड्न नहुने कुरा गर्दछन् । भीमसेन जेठा महारानीको अहित चाहने व्यक्ति भन्दछन् ।

तेस्रो अङ्कमा उही रातको समयमा राजकुमारलाई सुताइराखेको बेलामा भीमसेन, एकदेव र भाजुमान पनि आउँदछन् । तिनै जनाले विरामीलाई हेर्दछन् भने एकदेवले विरामीको अवस्था जाँच गरी भाजुमानलाई औषधी दिन लगाउँछन् । भाजुमानले औषधी दिने क्रममा जगतनैनीले हातले छेक्दै औषधी नै हो भन्दै शङ्काको भावले सोध्छन् । भाजुमानले औषधी नै भन्दछन्, उक्त कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । नाटकमा राजकुमारको अवस्था नाजुक भएको र बाँच्ने आशा नभएको कुरा व्यक्त गर्दछन् ।

भीमसेनले भन्दछन्- “ईर्ष्या र द्वेषले गर्दा एकता जुन जातिमा हुँदैन त्यसको गर्छ निधो अर्कै विजातिले; तिम्रो रसादि जो खान हक्कचाउँछ, त्यो बरु गएर परचक्रीको पानी पिउन पुग्दछ” (पृ. ४३) । ईर्ष्या शत्रुताले गर्दा राम्रो काम गर्दा गर्दै पनि असफल हुने कुरा गरेका छन् ।

भाजुमानले भन्दछन्- “केहीसम्म अभ्रै यस्तै परिस्थिति रह्यो भने पर्दैन, ओखती गर्न हामीले दरबारमा हाम्रा औषधी माटामा मिल्काए हुन्छ...” (पृ. ४३) । भीमसेन, एकदेव र भाजुमान राजकुमारको औषधी गर्न दिनरात लागेका छन् । तर उनीहरूलाई शत्रु नै ठानेका छन् । दरबारमा समय समयमा हुने क्रियाकलापले वैद्यहरूमा निराशा उत्पन्न भएको छ ।

भीमसेन, एकदेव र भाजुमान निन्द्रा नभनी रातभरि बसेर राजकुमारको सेवामा लागेका छन् । उनीहरूलाई राजकुमार सन्धो नहुने आशङ्का रहेको छ, तै पनि निरन्तर

औषधी गर्न जुटिरहेका छन् । एकदेवले भन्दछन्- “ आज मलाई त कतै भए भए जस्तो भोरको अनुभूतिमा अनुदृष्टि परेजस्तै भान पर्दछ । आज छ जस्तो लाग्दछ सङ्क्रान्ति” (पृ. ४४-४५) । उही समयमा दरवारमा अप्रिय घटना घट्दछ । एकदेवले त्यसै समयमा नराम्रो हुन सक्ने अनुभूति गर्दछन् । यहाँ राजकुमार देवेन्द्रको विरामी हुँदाको समयका घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो अङ्कमा वि. सं. १८९४ श्रावण १२ गते दिउँसोको समयमा राजा राजेन्द्र, रणजङ्ग, कुलराज, रङ्गनाथ र अरूहरू र कागजात लिएका कनकसिंह महत उपस्थित हुन्छन् । कनकसिंहले वकिललाई लेखेको चिठी पढी सुनाउँछ । चिठीमा कान्छा राजकुमार केही दिन देखि विरामी भएको र विरामी अवस्थामा नै श्रावण महिनाको ११ दिन जाँदा सोमवारका दिन आर्यातीर्थमा जलजोग भई मुक्त भएको कुरा नाटकमा उल्लेख छ । एकदेव, भाजुमान वैद्यले औषधीमा अफीम धतुरो विष पारेको भनी आरोप लगाउँदछन् । उनीहरू लगायतका अन्य वैद्यलाई सोही अनुरूपको दण्ड सजाय दिइएको उल्लेख छ । यसमा भीमसेन थापालाई पनि दोषी ठहर्‍याइएको छ र बन्दी बनाएका छन् । चिठी लेखिएको समय संवत् १८९४ साल श्रावण वदी १३ रोज १ शुभम् (पृ. ४७) । यहाँ रणजङ्गले फौजी अख्तियारीको पदवी हिजो नै पाए भन्नु भनी राजा राजेन्द्रले भनेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

गुरुज्यू रङ्गनाथले सजा कहिले हुने भन्दा हिजै तोक भइसकेको र भाजुमानको मृत्यु भइसकेको र अरूहरूको सर्वस्वहरण फिर्ता भएको कुरा नाटकमा भनिएको छ । रङ्गनाथले साक्षी प्रमाण हेरी निर्दोष व्यक्ति फन्दामा नपरोस् भनी केरकार गर्नुपर्छ भनी अनुरोध गर्दछन् । राजा राजेन्द्रले आज्ञा दिएपछि रङ्गनाथले जगत्नैनी धाई र चित्रीलाई मुद्दामा उपस्थित गराई केरकार गर्दछन् ।

रङ्गनाथले जगत्नैनी र चित्रीलाई जति नै केरकार गरी सत्य कुरा बुझ्न खोजे तापनि अक्मकाएर बोलेको हुँदा सही कुरा पत्ता लगाउन सक्दैनन् । उनीहरूको कुराले गर्दा राजा राजेन्द्र द्विविधामा पर्दछन् र आवेगमा आई ‘म मारुँला’ भन्दछन् । सभामा उपस्थित कसैले पनि कुरा बुझ्न सकेका छैनन् । रणजङ्ग र कुलराजले रगतको वर्षा र

भेल आउन बाँकी छ, भन्दछन् । एकदेवले भन्दछन्- “देशमा अभ्र उर्लदा रक्तको बाढी यो रक्ताम्मे भईकन त्यै आदिकालको नागहृदभैँ हुन हो यहाँ बाँकी छ” (पृ. ६०) । यस्तो परिस्थितिमा दरबारमा नराम्रो घटना घट्ने आशङ्का गरिएको छ ।

रणजङ्ग, कुलराज र अरूहरू सबै गइसकेपछि रङ्गनाथ, राज्यलक्ष्मीदेवी र केही व्यक्ति भीमसेन र एकदेवका पक्षमा रहेका छन् । भीमसेनले राजपरिवारको अहित नचिताउने र यस्तो पाप गर्न नसक्नेमा विश्वस्त भएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । उनीहरूले भीमसेनको पक्षमा बोल्नुपर्ने कुरा गर्दछन् ।

पाँचौँ अङ्क वि. सं. १८९६ श्रावण वदी ४ दिनको समय रहेको छ । हनुमानढोका भित्रपट्टि सिपाहीहरू ढोकामा उभिएर आफ्ना काम गरिरहेका छन् । उही समयमा बाहिर अन्य व्यक्तिहरू भीमसेनलाई छोडाइ पाऊँ, भीमसेनले निसाफ पाउन् । एकदेव छोडिऊन् (पृ. ६३) । भनी कराइरहेका छन् तर उनीहरूको आवाज कसैले वास्ता गरेका छैनन् । सिपाहीहरू पनि एक आपसमा कुरा गरिरहेका छन् । दिनको एघार घडी र दश पला जति हुँदा कोटेश्वरमा लिड्, त्यसै हल्लिरहेको नराम्रो उत्पात हुने संकेत भएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

सिपाही -३ र २ ले दरबारमा भएको अन्याय अत्याचार सहन नसकी जागिर छाड्ने इच्छा गरेका छन् । उनीहरू अन्याय विरुद्ध जान नसके तापनि जागिर नगर्ने कुरा अर्को सिपाहीलाई बताएका छन् । सिपाहीहरूले भीमसेनको समर्थन गरेकोमा कुलराज रिसाई उनीहरूलाई गाली गर्दछन् । सिपाहीहरूले दरबारमा के भएको छ थाहा नभएको र आफ्नै इच्छाले जागिर छाडेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसै समयमा गुरुज्यू रङ्गनाथ पनि दरबारमा उपस्थित भएका छन् । रङ्गनाथले जागिर छाडेका दुई सिपाही मार्फत माथवरसिंह समक्ष चिठी पठाउन लागेका छन् । चिठीमा भीमसेन थापालाई दुई वर्षपछि उही मुद्दा उल्टाएर पक्राउ गरेका जालसाजी, कृत्य कागत बनाई फिरङ्गीसँग मिलेको आरोप लगाइ बन्दी बनाएका छन् । रङ्गनाथले आफू प्रधानमन्त्री हुँदा उनीहरूको सर्वस्व फिर्ता गराएका छन् । जेठा महारानीले

रणजङ्गलाई मुख्तियार बनाई विभिन्न किसिमका षड्यन्त्र रचेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

यस नाटकमा श्रावण महिनामा नै विविध घटनाहरू भएको पाइन्छ । भीमसेन थापाको जन्म वि. सं. १८३२ श्रावण महिनामा भएको, १८९४ श्रावण महिनामा षड्यन्त्रको जालमा परी बालहत्याको आरोप लागी थुनिएको फेरि १८९६ श्रावण महिनामै रणजङ्गको षड्यन्त्रमा कारागारमा परेका छन् । भीमसेन अठ्ठारसय बत्तीस सालको श्रावण महिनामै जन्मेको, दुई वर्ष अगाडि अठ्ठारसय चौरानब्बे श्रावणमा थुनामा परेको र छयानब्बे साल साउनमा फेरि कालो बादलले घेरेको कुरा गरिएको छ (पृ. ७१-७२) । यहाँ भीमसेन विरुद्ध रचेका षड्यन्त्रहरू श्रावण महिनामा घटित भएको छ । रङ्गनाथले यो कुरा १८९६ साल श्रावण वदी ४ मा लेखेको चिठीमा उल्लेख गरेका छन् (पृ. ७२) । रङ्गनाथ पनि दरबारमा भीमसेनको मुद्दा हेरिने हुनाले उपस्थित भएका छन् । त्यस्तै समयमा दरबार बाहिर अन्य नागरिकहरूले भीमसेन र एकदेवको समर्थनमा आवाज उठाएका छन् ।

छैंटौं अड्क केही पछिको समयमा दरबारको बैठकको कचहरीमा मुद्दा हेरिने भएको छ । राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, रणजङ्ग, रङ्गनाथ, कुलराज जम्मा भएका छन् । सभामा भीमसेनकै अक्षरको जाली कागजहरू र भीमसेन विरुद्धका साक्षी प्रमाणहरू भीमसेनलाई दोषी ठहर्‍याउन उपस्थित गरिएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

साम्राज्यलक्ष्मीले दोषीलाई सजाय तोकेकी छन् । वैद्यहरूलाई देशनिकाला र अजात गर्नका लागि आदेश दिएको छन् भने भीमसेनलाई जन्मकैदको सजा सुनाएकी छन् । रङ्गनाथले भीमसेनले पनि कायलनामाका कागजपत्र हेर्न पाउनुपर्ने र आफ्नो पक्षमा बोल्न दिनुपर्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्गले भीमसेनलाई अपराधी ठानेका छन् र सभामा बोलाउन नहुने कुरा गर्दछन् । रङ्गनाथको कुरामा राज्यलक्ष्मीले पनि समर्थन जनाएकी छन् ।

रङ्गनाथले जुनसुकै अपराधीले राजा समक्ष बोल्नपाउनु पर्ने र राजाले उनीहरूको कुरा सुनी न्याय गर्नुपर्ने र अन्तिम इच्छा सोधिने कुरा गरेका छन् । रङ्गनाथको अनुरोधमा

राजा राजेन्द्रले आज्ञा दिएपछि, त्यसै समयमा भीमसेन र एकदेवलाई कचहरी मुद्दामा उपस्थित गराएका छन् ।

भीमसेन र एकदेव सभामा उपस्थित भई आफूले राजपरिवार र देशको कुभलो नचिताएको र निर्दोष भएको कुरा व्यक्त गर्दछन् । साम्राज्यलक्ष्मी र रणजङ्गले भीमसेनलाई आरोपी मान्दै प्रतिवाद गरेका छन् । अन्य उपस्थित व्यक्तिहरूले पनि भीमसेनको कुरामा विश्वास गरेका छैनन् ।

भीमसेनले भन्छन्-“बिना दोष सजाँ भयो, पहिले किन ती साक्षी चुपचाप बसिरहे? यो कागज फले ऐले कसको कल्प वृक्षमा” (पृ. ८७) । भीमसेनले आफ्नो पक्षमा सभामा बोल्दछन् । साम्राज्यलक्ष्मी भन्छन्- “अपराधी नबोल, धेरै मै साक्षी मै प्रमाण हुँ एकै चोटी सबै पेश गरौंला यो भनिकन चुप लाग्न लगाएको दुई वर्ष अगाडि त मैले नै हो (पृ. ८७) । भीमसेन शत्रुको षड्यन्त्र, जालसाजी, धोकामा फसेको छ, उनको कुरामा कसैले विश्वास गरेका छैनन् । भ्रुटो साक्षी प्रमाण र कागजहरूलाई नै सत्य ठानिएको छ ।

एकदेवले पनि भीमसेनलाई औषधीका बारेमा ज्ञान नभएको र भीमसेन तरवार चलाउन जान्ने तर छलकपट गर्न नजानेको कुरा व्यक्त गर्दछन् । एकदेवले भन्दछन्- “महाराजधिराज प्रभुमा सबै जाहेरै छ मुमावाट खावा धेरै परेपछि ठूलो अजीर्णको शूलपछि त्यै अतिसार भो ! थिए औषधी पाउँ ती भाजुमान अनि अरू वैद्य, आखिरमा मैले पनि गरें परन्तु त्यो पहिलो विष नै मार्न सकेनौं जति साहस गरियो त्यो सबै वैद्यशास्त्रको अनुसार ...” (पृ. ९४) । एकदेवले वैदको धर्म नछाडी सोही अनुरूप औषधी गरेको कुरा भन्दछन् ।

त्यसै समयमा कचहरीमा उपस्थित अरूहरूले भीमसेन र एकदेव सच्चा, इमान्दार सेवक रहेको कुरा गरेका छन् । राजा राजेन्द्रले सबैको कुरा सुनिसकेपछि न्याय गर्न र सत्य कुरा पत्ता लगाउन मुद्दा आफै हेर्ने निर्णय गर्दछन् । साम्राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन् “नजर होस्, तर लछारी गाथमा आजै किन, भोलि भए पनि हुन्न ?” (पृ. ९६) । राजा राजेन्द्रले कचहरीबाट सबैलाई जान आदेश दिएका छन् । भोलि उही समयमा मुद्दा हेरिने हुँदा उपस्थित हुन भनेका छन् । भीमसेनलाई कचहरीमा उपस्थित गराउने जिम्मा कुलराजलाई दिइएको छ ।

भीमसेनविरुद्ध गरेका षड्यन्त्र, जालसाजी, भुटा आरोपका कुराहरू सबै सामु सत्य भएर आउँछ भनी उनका शत्रुहरू डराएका छन् । उनका शत्रुहरूले फेरि नयाँ षड्यन्त्र रचेका छन् । भीमसेनलाई बाटोबाट हटाउन उनको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने षड्यन्त्र रचेका छन् । साम्राज्यलक्ष्मी र कुलराजले रणजङ्गको षड्यन्त्र सफल पार्न साथ दिएका छन्, त्यो काम कुलराजलाई लगाएका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “खै आज चाँडै घर गएर सुत् भोलि भिसमिसेमै उठ् सबेरै बागमा गई सबै कुरा भन्नु” (पृ. ९९) । रणजङ्ग, साम्राज्यलक्ष्मी र कुलराज मिली भीमसेन विरुद्ध नयाँ षड्यन्त्र रचन सफल भएका छन् ।

सातौँ अङ्कमा वि. सं. १८९६ श्रावण वदी ५ रातबाट दिन नछुट्टिदैको समयमा भीमसेनलाई राखिएको कोठामा भ्यालबाहिर डोरीमा भुन्डी तिलङ्गा आएका छन् । तिलङ्गाले दरबारमा भएको घटना सोधेका छन् र उनले मुखिनीको हालखबर पनि ल्याएका छन् । भीमसेनले दरबारमा रङ्गनाथ र राज्यलक्ष्मीले समर्थन गरेको र राजा राजेन्द्रमा न्यायको भाव देखा पर्दा साम्राज्यलक्ष्मीले विरोध गरेको कुरा व्यक्त गर्दछन् । तिलङ्गाले भीमसेनलाई भाग्न आग्रह गर्दछन् तर भीमसेन निसाफ हुने आसमा छन् । दुई वर्ष अगाडिको खड्गो काटियो भने यो पनि काटिन्छ भन्ने विश्वासमा रहेका छन् । मुखिनीको साथ र माया रहेसम्म आफू बाँच्न सक्ने र केही नहुने कुरा व्यक्त गरेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

उही सबेरैको समयमा कुलराज पनि भीमसेन भए ठाउँमा आएका छन् । कुलराजले भीमसेनप्रति सहानुभूति देखाउँदै उनको विश्वास जितेका छन् । उनले भीमसेन विरुद्धको रणजङ्गको षड्यन्त्र सुनाउन सफल भएका छन् । कुलराजले भन्दछन्- “जालीको रङ्गशाला हो, भलाको अग्निकुण्ड हो महारौरवको । भाग्नोस्, हेर्नोस् ढोका खुला छ, यो म डाकी अहिल्यै नेल काट्न लाउँछु, भाग्नोस् बैगुनीहरूको देशबाट, नेपाल नामको चिहानबाट यो बल्दो पोल्दो नरकबाट” (पृ. १०८) । कुलराजले शत्रुहरूबाट टाढा भाग्न भीमसेनलाई भन्दछन् ।

भीमसेनले भन्दछन्- “मनमा लाग्दथ्यो यस्तो महाराजधिराजको दिलभित्र त यो तीन पुस्ताको दासमाथि क्यै भाउ होला, कुले मैले खै चिहनेको ! तलाई म सम्झन्थे एउटा ज्यानै लिने परम शत्रु होस्” (पृ. १०८) । कुलराजले भन्दछन्- “पूर्व रगतै भैसक्यो, अब सूर्यले एउटा बिन्दु देखाएर चियाउने – बित्तिकै ल्याउनु भन्ने मलाई भो हुकुम छ । च्यातेर रातको नीलो सारी नङ्गा बनाउँछ प्रभातले जगतलाई” (पृ. १०९) । भीमसेनले महाराजको

तीनपुस्ताको सेवक भई काम गरे तापनि आफूलाई बालहत्या लगायत अन्य जाली र भुटो कुराको आरोपी सम्भेकोमा दुःखी भएका छन् र कुलराजलाई शत्रु ठानेको कुरा पनि गर्दछन् ।

भीमसेन भन्दछन्- “हिजोसम्मन् पो गर्जदै कालो दामोदर कराउँथ्यो सेता दाहा किटी लिन्छु प्रतिशोध भनीकन हाँक दिन्थ्यो भने जस्तो हुने भइसकेपछि किन बादल त्यो आज सूर्यको बाटो छेक्त्यो ! उज्यालो हुन लाग्यो, जा” (पृ. ११०) । भीमसेनले आफ्नो भक्तकुमारीको लाज बचाउन पाँडे र थापा बिचको शत्रुतालाई मिलाउन आफू उनीहरूको बाटोबाट हट्ने निश्चय गर्दछ र आत्माहत्याको बाटो रोक्दछ । भयालको ऐना मुड्कीले फोड्छन् र हातको ऐनाको टुकाले घाँटी रेट्न थाल्दछन् र अन्धकारमा नराम्रो चित्कार सुनिएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

आठौँ अङ्कमा वि. सं. १८९६ श्रावण वदी १४ अपराह्न दिनको समयमा भीमसेनलाई उनकै कोठामा खाटमाथि बिचेत अवस्थामा सुताइ राखेका छन् । कुलराज र रणजङ्ग पनि त्यही कुरा गरिरहेका छन् । उनीहरू आफ्नो समय प्रतिकुल हुँदै गईरहेको गुरुज्यूको चिठी जागिर छाडेका दुई सिपाही मार्फत माथवर सिंहलाई पुगेको, तिलङ्गा उम्केर भागेको कुरा गुरुज्यूले शड्का गरेका बेहुर्मत हुने त्यस्तै कुरा दुष्टहरू मिली सुनाए होलान्, के भीम सेरिन्थ्यो नत्र व्यर्थमा भन्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

कुलराज राजाका सामु सत्यता बाहिर आउन सक्ने शड्काले डराइरहेका छन् र रणजङ्गलाई सबै कुरा भन्न लगाएका छन् । त्यसै समयमा राजा राजेन्द्र पनि भीमसेनलाई भेट्न आएका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “महाराजधिराजको सवारी छ यहाँ, आँखा खोली दर्शन गर्नुहोस् सबै पाप कटून् जन्मभरमा चुलिएजति आत्मघात, अनि बालघात विश्वासघातका !” (पृ. ११५) । रणजङ्ग आफ्नो कुरा सही ठहर्‍याउन राजाका सामु भीमसेनलाई आरोप लगाइ कुरा गरिरहेका छन् । राजेन्द्रले भन्दछन्- “सबै बिराम ठहरी जन्मकैद परे पनि राखिदिन्थेँ म के हुन्थ्यो भयालखानै भए पनि संगै दुवै जनालाई । अनि संसार नै डुबोस् तँ के मान्थिस् बसी आफ्नी मुखनीसित साथमा दिन काट्न त्यहाँ पाएपछि-” (पृ. ११५) । राजेन्द्र भीमसेनको मुद्दा आफैँ हेर्ने कुरा गर्दछन् र भीमसेन आफूले शत्रुको षड्यन्त्र, जालसाजी, भुटो आश्वासनमा विश्वास गरेको सम्भन्छन् । भीमसेनले राजा राजेन्द्र समक्ष सत्य कुरा बोल्न असमर्थ भएको हुँदा पश्चात्ताप गर्दछन् । भीमसेनले

आफूप्रति लगाएको आरोपको जवाफ दिन सक्दैन र घाँटीको पट्टी र टाँका च्याति मर्दछन् । यी कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

भीमसेनको कोठामा उही समयमा एउटा युवक आइ राजेन्द्रको हातमा चिठी दिई दगुदै निस्कन्छन् । राजेन्द्रले चिठी रणजङ्गलाई दिनै खोज्दा त्यही समयमा गुरुज्यू रङ्गनाथ पनि उपस्थित हुन्छन् । उक्त चिठी राजा राजेन्द्रले गुरुज्यू रङ्गनाथलाई दिएका छन् र पढ्न लगाउँदछन् । उक्त चिठीमा देश, दरबारमा चुक्ली, जालसाजी, षड्यन्त्र, आपसी शत्रुता, वैमनस्य, धोका, अन्याय, विवेकहीनता बढेको अनुभव गरेका छन् । यस्तो समयमा संयम, धैर्य, सही निर्णय गर्ने क्षमताको अभाव हुन सक्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस्तो अवस्था सिर्जना हुँदा निर्दोष व्यक्तिले सजाय पाउन सक्ने र निस्वार्थी मान्छे भए पनि अगाडि बोल्न नसक्नाले नराम्रो घटना घट्न सक्ने सम्भावना बढिरहेको बुझेका छन् । राजालाई हतारमा निर्णय गरी पश्चात्तापमा नपर्न अनुरोध गरिएको कुरा नाटकमा भनिएको छ । ।

राजेन्द्र भन्दछन्- “भिकाउँछु म त्यल्लाई, हो भिकाई पठाउँछु, गुरुज्यू, अहिले मेरो मनभित्र अशान्ति छ सच्चा निर्भय निःस्वार्थी मन्त्रीको नै अभावले गर्दा अभावको पूर्ति माथवरसिंहले ?” (पृ. १२०) । राजा राजेन्द्रले गुरुज्यू रङ्गनाथसँग यस्तो समयमा सच्चा व्यक्तिको खाँचो रहेको र देशलाई निस्वार्थ मन्त्री चाहेको कुरा गर्दछन् । यहाँ श्रावण महिनाको १४ गते भीमसेनको कोठामा घटित घटना प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३ निष्कर्ष

भीमसेनको अन्त्य ऐतिहासिक राजनैतिक परिवेशमा आधारित नाटकलाई दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । वि. सं. १८९४ र १८९६ सालको श्रावण महिनामा घटित घटना क्रम प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकको पहिलो चरण अङ्क १-४ वि.सं. १८९४ श्रावण ९ गते देखि वि. सं. १८९४ श्रावण १२ गते सम्मको रहेको छ । दोस्रो चरण वि. सं. १८९६ श्रावण ४ गते देखि वि.सं. १८९६ श्रावण १४ गतेसम्मको समयावधिको मुख्य घटनाक्रम मात्र यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद

‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटकमा वातावरण

५.१ विषय प्रवेश

नाटकको परिवेश अन्तर्गत वातावरण एक हो । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा परिवेश अन्तर्गत पर्ने वातावरणमा बाह्य र आन्तरिक वातावरण पर्दछ । यस परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको बाह्य वातावरण र आन्तरिक वातावरणको अध्ययन गरिएको छ ।

वातावरण अन्तर्गत देश,काल र परिस्थिति समेटिएको हुन्छ । यहाँ देश र काललाई छुट्टै रूपमा राखिएको छ भने वातावरणभित्र मानवका प्रवृत्तिगत पक्षहरूलाई बाह्य र आन्तरिक वातावरण गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ वातावरण

वातावरण भन्नाले सामाजिक र भौगोलिक बाह्य र आन्तरिक प्रभावलाई बुझाउँदछ । आख्यानमा वर्णित कथास्थल र कथाकालमा क्रियाशील पात्रहरूको समस्त पर्यावरण नै वातावरण/परिस्थिति हो । समग्रमा यो भौतिक वातावरण र सामाजिक वातावरण दुवै नै हो (बराल तथा अन्य २०५५ : ३२५-३२६) । वातावरणमा सामाजिक रीतिरिवाज, चालचलन, भेषभूषा, रहनसहनले प्रभाव पारेको हुन्छ । बाह्य जीवनको सामाजिक क्रियाकलापले मानसिक रूपमा प्रभाव पार्दछ र त्यसको प्रभावले व्यक्तिको जीवनमा विभिन्न उतारचढाव आउँदछ ।

नाटकको आफ्नै सामाजिक धरातल हुन्छ । यसका साथै ऐतिहासिक र पौराणिक नाटकको पनि आफ्नै धरातल हुन्छ । ऐतिहासिक र पौराणिक नाटकमा तदनुकूल भेषभूषा, विधि व्यवहार, आचारविचार चाहिँ प्रस्तुत गर्नु आवश्यक छ । त्यस बेलाको सामाजिक, मानसिक र साँस्कृतिक मान्यता दृष्टि अनुरूपका भएन भने नाटक अविश्वसनीय मात्र हुने होइन हास्यास्पद पनि हुन जान्छ । वातावरणको निर्मितिमा वास्तविकता र स्वाभाविकता हुनु आवश्यक छ । कलात्मक र प्रभावात्मक निर्वाह यसको आवश्यक शर्त हो । वातावरणको माध्यमद्वारा नाटककारको आफ्नो चिन्तन वातावरणको कलात्मक रूपमा आत्मासात् गरेको

हुनु आवश्यक छ । अनि मात्र नाटकको वातावरणमा जीवन्तता र सशक्तताको प्रादुर्भाव हुन्छ (थापा, २०४७ : ९२) । वातावरणले समाजका सामाजिक, सास्कृतिक पक्षलाई प्रभाव पार्दछ र मानवीय कार्यव्यापारमा पनि प्रभाव पार्दछ । यसमा राजनीतिक र आर्थिक प्रभावका साथै भौगोलिक प्रभाव पार्दछ ।

नाटकमा घटित हुने घटनामा वातावरणको प्रभाव मुख्य रूपमा रहन्छ । नाटकमा देश विशेष, काल विशेष र वातावरण विशेषको चित्रलाई प्रस्तुत गरिन्छ । यी तीनको प्रत्यङ्गनमा वास्तविकता र औचित्यको पालन आवश्यक छ । हरेक देशको आफ्नै प्रकृति हुन्छ । हरेक कालको आफ्नै राजनीति हुन्छ । हरेक वातावरणको आफ्नो विशेषता हुन्छ (उपाध्याय, २०४४ : १०४) । देश, काल र वातावरणसँग कुनै निश्चित स्थान, समय र भौगोलिक वातावरणसँग रीतिरिवाज, सामाजिक संस्कार र आर्थिक राजनैतिक कुराहरू जोडिएको हुन्छ ।

पाठकमा हुने संवेगात्मक परिवर्तन वा मनमा उत्पन्न हुने भाव वातावरण हो नाटकमा कथानक, देशकाल, चरित्र, भाषा आदि सबै मिलेर पाठकमा भावुकता भर्न सहयोग पुऱ्याउँछन् (बराल, २०६९ : ८७) । पाठकको मनमा उत्पन्न हुने भाव नै वातावरण हो ।

देश, काल र वातावरण कथावस्तुसित नै सम्बन्धित हुन्छ । नाटकमा चरित्रहरूले सम्पादित गर्ने कार्य वा नाटकमा घटित हुने घटना कुनै न कुनै देश वा स्थान, समय र परिवेश, वातावरणमा सम्पन्न हुन्छन् । देश काल र वातावरणको उचित अङ्कनले नाटकलाई विश्वसनीयता र प्रमाणिकता प्राप्त हुन्छ । त्यसैले नाटककारले यिनको ध्यान राख्नु आवश्यक हुन्छ (उपाध्याय, २०४४ : ९१) । नाटकमा स्थान, काल र वातावरण एक आपसमा सम्बन्धित र महत्त्वपूर्ण रहन्छ ।

वातावरण अन्तर्गत स्थान, समय, रीतिस्थिति, चालचलन, आचारविचार, रहनसहन, भेषभूषा, प्राकृतिक पृष्ठभूमि आदि पर्दछन् । वातावरणलाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ । आन्तरिक वातावरण भन्नाले मानिसको मनोमय जगत् भन्ने बुझिन्छ भने बाह्य वातावरण अन्तर्गत भौतिक जगत् पर्दछ जसमा नाटकका पात्रहरू रहेका हुन्छन् । नाटकमा कथानकलाई वास्तविकताको नजिक ल्याउने र जीवन्तता दिने अनि सङ्घर्ष तत्त्वलाई तिखर बनाउने कुरामा वातावरणको ठूलो हात हुन्छ

(भट्टराई, २०५० : ७) । समग्रमा देश, काल र वातावरण परिवेशको प्रमुख पक्ष हो । देशले स्थान, ठाउँ र कालले समय बुझाउँदछ भने वातावरणले व्यक्तिको जीवनमा बाह्य वातावरणले पार्ने प्रभावले आन्तरिक वातावरणलाई बुझाउँदछ । नाटकको कथावस्तुको लागि परिवेश मुख्य आधार तत्त्व हो । नाटकमा देश, काल र वातावरण महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसैको आधारमा नाटकमा घटनाहरू घट्ने गर्दछ ।

परिवेशले निश्चित स्थान, समय र वातावरणले पार्ने बाह्य र आन्तरिक सामाजिक प्रभाव प्रस्तुत गर्दछ । देश, काल र वातावरण भएन भने नाटक अधुरो रहन्छ । परिवेशको प्रमुख पक्ष पनि देश, काल र वातावरण हो ।

५.२.१ बाह्य वातावरण

भीमसेनको अन्त्य नाटक दरबारिया घटनामा आधारित ऐतिहासिक नाटक हो । यस नाटकमा काठमाडौंको हनुमानढोका दरबार र त्यस वरपरको सामाजिक वातावरणको प्रस्तुति रहेको छ । उच्चवर्ग, मध्यमवर्ग, निम्नवर्गका व्यक्तिहरू नाटकमा रहेका छन् । राजपरिवार, भारदार, मन्त्री, उच्च वर्गका छन्, वैद्य, गुरुज्यू, कर्मचारी, नागरिक सिपाही आदि मध्यमवर्गका रहेका छन् भने दरबारमा कार्यरत नोकरचाकर, तिलङ्गा जस्ता व्यक्ति निम्नवर्गका छन् । नाटकमा नारी र पुरुषको नाटकीय समाज रहेको छ भने पुरुषलाई नाटकीय कार्यव्यापारमा क्रियाशील देखाइएको छ । उच्च कुलीन घरानाका शाही, ब्राह्मण, थापा, पौड्याल, पाँडे र अन्य जातिका व्यक्तिहरू रहेका छन् । सामाजिक मानवीय आचरण, रहनसहन, संस्कार र सेवा सहयोगीपन जस्ता कुराहरू नाटकमा देखाइएको छ ।

त्यसैगरी आर्थिक रूपले सम्पन्न र वैभव सुखसयलमा रमाएका दरबारिया परिवार रहेका छन्, आर्थिक अभाव देखिएको छैन । लवाइखवाइमा कुनै कमी रहेको छैन, दरबारमा आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्ति रहेका छन् भने केही व्यक्ति आर्थिक रूपले कमजोर रहेका छन् । दरबारमा भारदार, मन्त्री र अन्य उच्च पदका कर्मचारीहरूले पनि आफ्ना पदअनुसार सुखभोग गरेका छन् । केही व्यक्तिहरू जिवीकोपार्जनका निम्ति सैनिक पेशामा लागेका छन् । सिपाही १ ले भन्दछन्- “पेट छ के गरूँ घरखेत छैन, आँटा डेरा दुवै कुरा यही जागिरमा भुन्डी रहेका छन्” (पृ. ६६) । सिपाहीहरू जिवीकोपार्जनका निम्ति दरबारमा सैनिक पेशामा संलग्न रहेका छन् । सिपाही ३ ले भन्दछन्- “मुला, अन्याय यसरी हेरी खानु

त मर्नु हो, पटुकाले बरु पेट मस्काई हिडुंला, कहीं केही नपाइए सिस्नो खाउंला, रूखमुन्तिर सुतुंला एक पाटी” (पृ. ६७) । सिपाहीहरूले पेट पाल्नको लागि सैनिक पेशामा लागेका छन् । उनीहरू आफ्ना अगाडि अन्याय षड्यन्त्र, छलकपट भए पनि जीवन जिउने बाध्यताले गर्दा आफ्ना वरिपरि घटने घटना हेर्न विवश भएका छन् । बाँच्नका लागि मान्छेले विभिन्न खाले सङ्घर्षको सामना गर्नुपर्ने रहेको छ । दरबारमा केही व्यक्तिहरू नोकरचाकर र सहयोगीका रूपमा काम गरेका छन् । यसले देशका नागरिकहरू आर्थिक रूपले सम्पन्न नभएको सङ्केत नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा राजनीतिक वातावरणले बढी प्रभाव पारेको छ । यस नाटकमा दरबारका राजारानी, भारदार, मन्त्री, कर्मचारीहरू दुई पक्षमा विभाजित भएका छन् । उनीहरूमा राजनैतिक, कूटनैतिक, षड्यन्त्र, छलकपट, अहम्ता, जालभेल, लोभलालच, वैमनस्य र एकअर्काको विपरीत रहेर बदला शत्रुताको भाव रहेको छ । पाँडे र थापा खलक बिच शत्रुता रहेको देखाइएको छ । रणजङ्गले भन्दछन्- “तँ साटो फेर्न चाहान्छस् भने बकबके नहो यस्तो, भवाट्ट कुनै मौकालाई गाँज्नु नपुग, कतै शत्रु उम्केर भन्नु बाटो लामखुट्टे बनिकन नपाओस् भाग्न, थापेर हत्केला बसीरह, शत्रु आओस्, त्यहाँ बस्न” (पृ. ३) । कुलराजले शत्रुलाई आफ्नो बाटोबाट पन्छाउनुपर्छ भन्दा रणजङ्गले उक्त माथिका कुरा भनेका हुन् । रणजङ्ग बाबुबाजेको बदला लिन सर्वस्व फिर्ता पाई दरबार आएको छ । उसको शत्रु भीमसेन रहेको छ, रणजङ्गले सही मौका र समय पखिरहेको छ । राजनैतिक होडबाजीले गर्दा सैन्यशक्ति, पदको लोभले गर्दा सत्ता आफ्नो अधीनमा लिन मन्त्री, भारदार र रानीहरू दुई खेमामा रहेका छन् र दुवै पक्षले एकअर्काको कमजोरी हेरिरहेका छन् ।

राजा राजेन्द्रले भीमसेनको शक्ति र सामर्थ्य बुझेकाले उनले सैन्य र सत्ताशक्ति आफ्नो नियन्त्रणमा गर्छन् र भीमसेनलाई अङ्गरक्षक बिहीन कमजोर बनाएका छन् । राजेन्द्रले भन्दछन्- “पहिले पो म बालक थिएँ, अब अङ्गरक्षक साथैमा लिएर नहिँडेस् भनी मैले भनिसकेँ भीमसेनलाई, उता अब हाम्रो हुकूममा चल्छ देशमा, हुन्छ जे सबै रत्यो उत्तरदायित्व हामीमै” (पृ. १०) । राजा राजेन्द्रले दरबार र देशमा हुने विविध क्रियाकलाप र राजनैतिक अधिकार आफैँले लिएका छन् । यी राजनैतिक दूरदर्शिता नभएका राजा मानिन्छन् । सही र गलतको पहिचान गरी नेतृत्व गर्न सकेका छैनन् र राजनैतिक

षड्यन्त्रलाई सत्य ठान्न पुग्दछन् । दरबारमा हुने घटनामा राजा राजेन्द्रको कमजोरी रहेको उल्लेख पाइन्छ । उनमा निर्णय गर्ने क्षमताको अभाव रहेको छ ।

जेठा महारानी र कान्छी महारानी दुवै जनाले सत्तामा आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न चाहने होडबाजीले एकअर्कामा आरोप प्रत्यारोपको द्वन्द्व चलेको छ । साम्राज्यलक्ष्मीको सहयोगमा रणजङ्गले सर्वस्व फिर्ता पाएको छ । साम्राज्यलक्ष्मी र रणजङ्ग दरबारिया षड्यन्त्रमा संलग्न भएका छन् । साम्राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन्- “केही बक्सिनुपर्दैन, उनको उनलाई नै सर्वस्व फिर्ता बक्से त पुगि हाल्यो नि” (पृ. १३) । रणजङ्ग राजनैतिक महत्वाकांक्षा भएका चुक्ली चाप्लुसी गर्न सिपालु व्यक्ति हुन् र सानो कुराबाट दुई पक्षबिच भगडा गराई फाइदा लिन सक्ने व्यक्ति हुन् । भीमसेनलाई सत्ताबाट हटाई मुख्तियार समेत भएका छन् ।

भीमसेन थापा नायवी तेत्तीस वर्षसम्म राजकाज र देशको सेवा गरी बसेका व्यक्ति हुन् । उनको सत्ता शक्तिले गर्दा राजनैतिक षड्यन्त्र र शत्रुता बढेको उनले चाल पाउँछन् तै पनि चुप रहन्छन् । शत्रुता बढिरहेको अवस्थामा देशमा नराम्रो स्थिति नआओस् भनेर राजदूत भई चीन जान चाहन्छन् तर राजेन्द्रले अनुमति दिँदैनन् । भीमसेनले सम्मान पाएका हुँदा शत्रु बढेको अनुभव गर्दछन् । भीमसेनले भन्दछिन्- “शत्रु जन्माउनलाई उभिनै पनि कारण बन्छ, आफू निभे मात्रै शत्रुता निभ्छ शत्रुको, चौसल्ला बक्सियो आजै चार शत्रु पनी बढे, कमाएँ नाम जो भन्छ, त्यो वैरत्व कमाउँछ, कमाएँ दाम जो भन्छ आफ्नै खाल्डो उ खन्दछ” (पृ. १४) । भीमसेन देशको राजनैतिक स्थिति सुधार गर्न चाहान्छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा हिन्दु धर्म मान्ने संस्कार देखाइएको छ । काठमाडौंको हनुमानढोका दरबारमा कान्छा राजकुमार देवेन्द्र ६ महिना पुगेकाले पास्नी गरेका छन् । यहाँ ग्रहशान्ति, पुजाआजा र रुद्री पाठहरू पनि गरिएको छ । पास्नीका दिन दरबारका कर्मचारी, नोकरचाकरलाई उपहार दिएका छन् । राजा राजेन्द्रले भीमसेनलाई चौसल्ला ओढाई सम्मान गरेका छन् । राजा रानीलाई दर्शन गर्दा वा उपहार पाउँदा रूपैया राखी ढोग्ने संस्कार रहेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । यस नाटकमा हिन्दुसंस्कार, धर्म अनुसरण गर्ने समाज जाति रहेको छ । जेठा महारानी साम्प्राराज्यलक्ष्मी आफ्ना कुरालाई दृढ राखी पूरा गर्न पशुपति गएको कुरा नाटकमा उल्लेख पाइन्छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा बाह्य वातावरणमा सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक प्रभाव रहेको छ । यी कुराले व्यक्तिको जीवनशैलीमा प्रभाव पारेको छ । बाह्य जीवनमा हुने क्रियाकलाप रहनसहन, भेषभूषा, शिक्षा आदिले व्यक्तिको जीवनमा विविध उतारचढाव ल्याउँछ ।

५.२.२ आन्तरिक वातावरण

भीमसेनको अन्त्य नाटक भीमसेन थापाको केन्द्रीयतामा रहेको छ । भीमसेनले तेत्तीस वर्ष राजकाज र देशको सेवा निस्वार्थ भावले गरेका छन् । बालचन्द्र शर्माले उनलाई एक महान् राजनीतिज्ञ र देशभक्त, महापुरुष भनेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : २४०) । उनी योग्य राजनीतिज्ञ, दूरदर्शी राजनेता, शत्रुहरूलाई पराजित गर्न सक्ने योद्धा रहेका छन् । यसले गर्दा उनमा अहमता पनि रहेको छ ।

भीमसेनलाई छलकपट, षड्यन्त्र, जालमा पारी पदविहीन र सत्ताशक्ति विहीन कमजोर बनाइएको छ । यी बाह्य कारणले गर्दा उनमा आन्तरिक चिन्ता प्रबल रूपमा देखा परेको छ । त्यही कुरा उनले राजा रानी र अन्य व्यक्ति समक्ष पोखेका छन् । राजा राजेन्द्रले सैन्यशक्ति, सत्ताशक्ति आफ्नो नियन्त्रणमा लिई भीमसेनलाई अङ्गरक्षक विहीन र केही कार्यभारबाट हटाएका छन् । भीमसेनले यसको दुःख मनाउ गरेका छन् । भीमसेन आफ्नो शत्रुलाई बेवास्ता गरी सोभो बाटो हिड्दा उनी विष खुवाई बालहत्या गरेको आरोपमा थुनाउमा परेका छन् । भीमसेनले तीन पुस्ता राजकाजको सेवा गरे तापनि उनलाई उक्त आरोप लगाइएको छ र उनको कुरामा राजपरिवारले विश्वास गरेका छैनन् । यस कारणले गर्दा उनको स्वाभिमानमा र आन्तरिक रूपमा नराम्रो चोट परेको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

दरबारमा मुद्दा चल्दा रङ्गनाथको अनुरोधमा भीमसेनलाई आफ्नो पूर्पक्षको लागि कचहरीमा उपस्थित गराइएको छ । उनले आफू निर्दोष भएको कुरा सभामा राजा रानी समक्ष राखेका छन् भने रणजङ्गले आरोप लगाएका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “अनि हातमा त्यहाँ हतकडी बज्छन्, खुट्टामा पनि नेल छन्, बन्दी हुनुभएको त सम्भना छ ?” (पृ. ८५) । भीमसेनले भन्दछन्- “मलाई त यही मोक्ष भएको छ, जिम्मामा म जहाँतक बन्दी थिएँ त्यो चिन्ता- ‘देशलाई उठाउँला दाँजामा कहिले ठूलो राष्ट्रको’ यसकै, अब त्यो चिन्ताबाट मैले

मुक्ति पाएँ (पृ. ८६) । भीमसेनलाई बन्दी बनाइएको र भुटो आरोप लगाएको चिन्ता भन्दा बढी देशलाई कसरी विकास गरी सुव्यवस्थित गर्ने भन्ने चिन्ता बढी रहेको देखाइएको छ र अब त्यो जिम्मा अरूले नै उठाएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले राजा राजेन्द्रले सही गलत पहिचान गरी निष्पक्ष निर्णय लिन नसकेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । भीमसेन बन्दी भएर बसेको बेला उनको मनमा आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल देखा परेको छ ।

भीमसेनलाई थुनामा राखिएको कोठामा कुलराज आउँछन् र रणजङ्गको चाल भीमसेनलाई भनेका छन् । कुलराजले भन्दछन्- “काजी कै टुँडिखेलमा अगाडि उभियाएर काजीलाई लगी त्यहाँ, काजीकै कम्पुका सारा तिलझाहरूलाई पो दिने रे आज भण्डारा नङ्गा पारी विहानको घाममा मुखिनीलाई तपाईकी !” (पृ. १०७) । भीमसेनले मुखिनीको अपमानको कुरा सुनिसकेपछि शत्रुको कुरालाई विश्वास गर्दछन् र मुखिनीको बेइज्जत हुने कुराले उनको मनमा चोट पुऱ्याउँछ । यस कुराले उनी आन्तरिक सोचमा पर्दछन् । उनी भुटो कुरा बुझ्न नसकी विचलित हुन्छन् र सही र गलत बुझ्न सकेको छैन । उनी आफू नै नरहे मुखिनीलाई केही नगर्ने विश्वासमा पुग्छन् र आत्मा हत्या गर्न तयार हुन्छन् । भीमसेनले भन्दछन्- “यो रात नङ्गा बन्दछ ! देशको सतीत्व भाग्छ ! तैं जा लौ भागेर त्यसकारण ! यस्तो लकपकाएको दीपमा ज्योति भाग्दछ ! आफ्नै नेपाल माताको गर्भमा भीम भाग्दछ ।” (पृ. १११) । भीमसेनको आन्तरिक मनमा उथलपुथल भएर यस्ता कुराहरू निस्किरहेका छन् । उनले आत्माहत्याको प्रयास गर्दछन् ।

भीमसेनले आत्माहत्या गर्ने प्रयास गरे तापनि तत्काल उनको मृत्यु हुँदैन र नौ दिनको दिनमा राजा राजेन्द्र भीमसेनलाई भेट्न आउँछन् । राजेन्द्र आफैँले भीमसेनको मुद्दा हेर्ने कुरा सुनिसकेपछि भीमसेनले सत्य कुरा नबुझी आफू शत्रुको जालमा फसेको र शत्रुको कुरालाई विश्वास गरेको पनि सम्झन्छन् । राजा राजेन्द्र समक्ष सत्य कुरा राख्न नसक्दा भीमसेन पश्चात्तापमा पर्छन् र यस्तो पीडा सहन नसकी घाँटीको टाँका च्याती मर्दछन् ।

बन्दी भएको बेलामा भीमसेनको मनमा आन्तरिक द्वन्द्व चलेको छ । सही कुरा बुझ्न नसक्दा धैर्य र शान्त भएर निर्णय लिन नसक्दा दुःखद दुर्घटना भएको छ । नाटकमा भीमसेनको चारित्रिक कमजोरीका कारणले उनी पतनोन्मुखतिर गएका छन् र अन्त्यमा उनको मृत्यु भएको छ । भीमसेनको व्यक्तिगत जीवनमा मनोवैज्ञानिक पक्ष अन्य पात्रमा भन्दा बढी देखिएको छ ।

त्यसैगरी नाटकको अर्को पात्र रणजङ्गमा पनि आन्तरिक प्रभाव रहेको छ । रणजङ्गमा बापवैरी साधने दायित्व आइपरेको छ र यसले गर्दा उनी प्रतिशोधी कोप शक्तिका बाहक भएर आफ्ना लक्ष्य सिद्धिका निम्ति घृणित भन्दा घृणित कार्य गर्न अधि सँछन् (उपाध्याय, २०६५ : २४२) । भीमसेनलाई शत्रु ठान्ने, विपक्षी बदलाको भवना भएको कुटील, षड्यन्त्रकारी, चाकरी चाप्लुसी गरी आफ्नो सर्वस्व फिर्ता लिन सफल पात्रका रूपमा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । उनमा पनि अहम्ताको भाव रहेको छ । साम्राज्यलक्ष्मीको सहयोगमा रणजङ्ग दरबार प्रवेश गरी तरवार सहित सर्वस्व फिर्ता पाएका छन् । उनले भित्रभित्रै प्रतिशोधको भावना राखेको छ र सही समय र मौकाको पर्खाइमा रहेका छन् । रणजङ्गले भित्रभित्रै शत्रुलाई परास्त गर्ने दाउ हेरिरहेका छन् । दरवारमा हुने क्रियाकलापले रणजङ्गको मनमा आन्तरिक द्वन्द्व चलेको छ । रणजङ्गले भन्दछन्- “अलि सुस्तरी बोल्न जान्दैनस, कुलराज ? तँलाई के घर होइन यो मेरो, यो राजदरबार हो यहाँ भित्ता पनी कान थाप्छन् भन्ने त सम्भना छ ?” (पृ. २) । रणजङ्ग छलकपटी स्वाभावका भएकाले राजा राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मीमा शङ्काको भाव उत्पन्न गराएका छन् । कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको विरामी अवस्थाबाट फाइदा लिएका छन् र यो समय उनको लागि अनुकूल रहेको छ । रणजङ्ग आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न मानवताहीन कामहरू गर्न अधि सँदछन् । उनी असाधारण द्रूत किसिमका व्यक्ति हुन् । उनमा कुनै पनि कुराको तुरुन्तै निर्णय लिन सक्ने क्षमता रहेको छ ।

रणजङ्ग पाण्डे भीमसेन र उनका पक्षका व्यक्तिका विरोधी हुन् । रणजङ्गले राजकुमार देवेन्द्रको अवस्था बुझी औषधी गरेपछि सन्चो हुने आश्वासन दिएका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “सरकार पनी यस्तो ! सम्हाली मन राज होस् सम्भनी ईश्वरको पाउ, के विग्यो अहिले र, छन् ओखती, तिनले आफ्नो काम देखाउनै पनि केही समय लाग्ने नै भयो” (पृ. ३२ -३३) । रणजङ्गले कुलराजद्वारा साम्राज्यलक्ष्मीका सहयोगी जगतनैनी धाईलाई भीमसेन महारानीका शत्रु हुन् र एकदेव वैद्य पनि उनैका पक्षमा छन् तिनले कि विष पार्दछन् कि त निको पार्दछन् भनी शङ्का भाव उत्पन्न गराई दिएका छन् । रणजङ्गको मनमा बदलाको भाव रहेको छ त्यसले गर्दा षड्यन्त्र,जाली कुरा गर्दछन् ।

कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको असामयिक निधनले रणजङ्गको कुकृत्य काम जालसाजी सफल भएको छ र भीमसेन लगायत अन्य वैद्यलाई सजाय तोकिएको छ । रङ्गनाथले साक्षी

र प्रमाण के-के छन्, हेर्नु पच्यो आत्माशान्तिको लागि भनी जगत्नैनी धाई र चित्री द्वारेलाई सोधपुछ गर्छु भन्दछन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “पाँडेको रिसले साँढे मारेजस्तै भयो गुरू, मेरा बाबु थिए वैरी त पन्छाइसकें अगि उनलाई कटाएर ; केको रिस अभै पनि ममाथि यो ! – महाराजधिराज प्रभुको कृपा भयो, सर्वस्व फिर्ता भो” (पृ. ५०) । रणजङ्ग आफ्नो जालसाजी छलकपट भीमसेनप्रतिको बदलाको भावनाले गर्दा दोषीलाई सजाय दिनुपर्छ भन्ने कुरामा सहमत भएका छन् ।

रणजङ्ग पुष्कर शाहले राजीनामा दिएपछि मुख्तियार भएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । उनी मुख्तियार हुने बित्तिकै भीमसेन विरुद्ध कृत्य कागज फिरङ्गीसँग मिलेको र जाली कुरा भुटा साक्षी प्रमाणहरू जम्मा गरी उनलाई फेरि थुनामा राखिएको छ । रङ्गनाथले भीमसेनले पनि सजाय पाएको सुन्न पाउनु पर्दछ, भन्दछन् । राजाका सामु सबै प्रजा बराबर हुन् र आफ्ना पक्षमा बोल्न पाउनुपर्ने कुरा गर्दछन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “के कुरा मुख्तियार भैसकेको त्यो मान्छे हो जे भए पनि ल्याइबक्सनु व्यर्थै छ मरेकोलाई मार्नुभै; यहाँ आयो भने सारा गर्ने छन् अपमान, त्यो सजामा थप जस्तो भो; परन्तु सरकारको जो इच्छा हुन्छ” (पृ. ८०) । भीमसेनलाई दरबारमा उपस्थित गरिएको छ र उनले आफ्नो पक्षमा बोल्दा रणजङ्गले प्रतिवाद गरिरहेका छन् । रणजङ्गले भन्दछन्- “डर लाग्यो भने हट्छन् बुढाहरू पछिल्लिर; नौजवान त आशाले बढेर अधि सर्दछन् ! हाम्रो निमित्त त सङ्गालो छ स्वर्गीय रमाइलो, पौडने मन उर्लन्छ जति उठ्छ छाल त्यो !” (पृ. ८४-८५) । रणजङ्गले भीमसेनलाई अपमानबोध हुने कुरा भन्दछन् ।

रणजङ्ग भीमसेनलाई दोषी ठहर्‍याउन जेठा महारानीसँग मिली जालभेल षड्यन्त्र रचन सफल पनि भएका छन् । राजा राजेन्द्रले भीमसेनको मुद्दा आफै हेर्छु भन्दछन् । साँचो कुरा बाहिर आउने डरले रणजङ्ग साम्राज्यलक्ष्मी र कुलराज तिनै जना मिली भीमसेन विरुद्ध नयाँ षड्यन्त्र रचदछन् । भीमसेनको स्वाभिमानमा आँच आउने र आत्माहत्या गर्न बाध्य गर्ने षड्यन्त्र रचदछन् । यी कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्गमा आन्तरिक प्रभाव देखिएको छ र त्यसले बाह्य जीवनलाई पनि प्रभाव पारेको छ । भीमसेन मर्दा आँशु पुछेको देखाइएको छ र आफ्नो काममा सफल भएकोमा आँशु भारी खुशी भएको छ । बाह्य प्रभावले गर्दा रणजङ्गमा पनि मनोवैज्ञानिक पक्ष प्रबल रूपमा देखिएको छ ।

राजा राजेन्द्रमा आफैँ सर्वेसर्वा भएर शासन चलाउने प्रबल चाहना छ, तर शासन गर्नका लागि चाहिने क्षमताको भने अभाव छ । उनमा राजनीतिक दूरदर्शिता, प्रशासनिक कुशलता साँचो र भुटो छुट्याउन सक्ने अन्तर्दृष्टि तथा स्वतन्त्र निर्णय गर्ने क्षमता देखिँदैन । एकातिर भीमसेन थापाको शक्ति घटाई उनलाई प्रभावहीन पारेका छन् भने अर्कातिर भीमसेन थापा राजदूत भई चीन जान पाऊँ भन्दा उनी बिना राज्य चलनसक्ने महत्त्व पनि बुझेका छन् (उपाध्याय, २०६५ : १४) । राजेन्द्रमा आन्तरिक रूपमा अहम्ताको भाव देखापरेको छ । राजा राजेन्द्रमा सत्य र भुटो ठम्याउन नसक्ने र निर्णय क्षमता नभएको पाइन्छ । आफू शक्तिशाली हुनका लागि सैन्य र सत्ताशक्ति आफूतिर केन्द्रित गरेको र भीमसेनलाई विभिन्न पदबाट हटाइएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । राजा राजेन्द्र भीमसेन प्रति श्रदालु र उनीबाट त्रसित पनि हुन्छन् ।

दरबारमा घटित विविध घटना छलकपटले गर्दा राजा राजेन्द्र विवेकहीन पनि भएका छन् । सही र गलत छुट्याई निर्णय लिन असमर्थ छन् । राजेन्द्र भन्दछन्- “भीमे; मलाई पैले त तँ यसो किन गर्दथिस् भन्ने विचार लागेको थियो; तर सबै बुझ्ने, सम्झ्ने; तर तँ ता चिल्लोमनिको कालसर्प पो रहेछस्, डस्नलाई तँ त्यागीतुल्य बनिकन पछिल्लिर हट्जस्तै गरी आफ्नो फणा किची विष जम्मा गरी ठुडो रहेछस् !” (पृ. ८६) । राजा राजेन्द्रमा पनि अन्तर्मनका कुराहरू विविध रूपले बाहिर आएको छ । दुई महारानीहरूलाई तालमेल मिलाई निर्णय दिन सकेका छैनन् । राजा राजेन्द्रलाई पनि आन्तरिक द्वन्द्वले प्रभाव पारेको छ ।

साम्राज्यलक्ष्मी राजा राजेन्द्रकी जेठा महारानी हुन् । साम्राज्यलक्ष्मी भीमसेन थापा पक्षको कुभलो चाहने र पाँडे पक्षको भलो चाहने तथा रणजङ्ग पाँडेलाई दरबार प्रवेश गराई राजा मार्फत सर्वस्व फिर्ता गराउन सफल भएकी छिन् । उनमा पनि आन्तरिक प्रभाव रहेको पाइन्छ । उनी रणजङ्गलाई माथि उठाएर थापा खलकको विनाश गरी सौतालाई शक्तिहीन पारेर आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्न व्यग्र भएकी क्रूर र षड्यन्त्रकारी महिलाका रूपमा देखिएकी छिन् । राजनीतिक षड्यन्त्रमा रणजङ्गलाई साथ दिएकी छिन् (उपाध्याय, २०६५ : २४५) । साम्राज्यलक्ष्मीको मनमा पनि आन्तरिक द्वन्द्व चलेको पाइन्छ ।

साम्राज्यलक्ष्मीले भीमसेनलाई बालहत्याको दोषी ठहर्‍याई रणजङ्गसँग मिली कृत्य जाली कागज तयार पारेकी छिन् । साम्राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन्- “विरालोले आफ्नै बच्चाहरू पनि मारेर सहजै खान्छ, सो कुरामा तँलाई त लाग्थ्यो के बेर अर्काको फूल क्वाम्म

चपाउन ! ससुराज्यु र सासुज्यूहरूलाई पनि अगि तैले रैछस् मराएको” (पृ. ८७) । उनले भीमसेनलाई राजपरिवारको हत्याको आरोप पनि लगाएकी छिन् । उनमा सौतनी रिस पनि देखिएको छ । साम्राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन्- “के मेरो र भीमेको मुद्दा छिन्ने तँ नै भइस् ? के भीमसेनलाई तँ मेरो शिर चढाउँछेस् ? सुनिस् म हुँ दिदी तेरी, आमा हुँ म सुरेन्द्रकी ! बुझिस् छोरो अभैँ मेरो यही गद्दीशीन छ, अभैँ मेरा दुवै छोरालाई मार्न सकिस् भने मात्रै तँ जिच्छेस्” (पृ. ८९) । साम्राज्यलक्ष्मीको आन्तरिक मनमा चलेका भावना रिसका माध्यमबाट व्यक्त गरेकी छिन् ।

साम्राज्यलक्ष्मीमा पनि आन्तरिक भावना प्रबल रूपमा देखिएको छ । उनले सत्ताशक्ति आफ्नो हातमा पारी सौतालाई शक्तिहीन तुल्याउन चाहेकी छिन् । उनको मनोवैज्ञानिक पक्ष विविध रूपमा प्रकट भएको छ ।

राज्यलक्ष्मी राजा राजेन्द्रकी कान्छी महारानी हुन् । उनमा पनि आन्तरिक प्रभाव पाइन्छ । यिनी भीमसेनप्रति सहानुभुति र सहयोग प्रकट गर्दछिन् । उनी राजा राजेन्द्रलाई आफ्नो इशारामा राख्न चाहन्छिन् । उनमा पनि सौतनी डाह देखिएको छ । रणजङ्ग र जेठा महारानी साम्राज्यलक्ष्मीले गरेको षड्यन्त्र, छलकपट रोक्न हर सम्भव कोसिस गर्दछिन् । उनका आन्तरिक कुराहरू विविध माध्यमबाट बाहिर आएका छन् । राज्यलक्ष्मीले भन्दछिन्- “जहाँ राँको बलेको छ कालो धवाँसो त्यहीँ बसी मोसो पोतिरहेको त छैन भक्त बनिकन ?” (पृ. ८९) । रणजङ्गले षड्यन्त्र गर्न सक्ने शङ्का गरी उक्त कुरा भनिएको छ । राज्यलक्ष्मीमा पनि मनोवैज्ञानिक पक्ष प्रबल रूपमा देखा परेको छ ।

एकदेव राजवैद्य हुन् । उनले आम नागरिक रोगी, दुःखीको सेवा गर्दछन् । उनी सज्जन, स्वाभिमानी, सहयोगी स्पष्टवादी देखापर्दछन् । कान्छा राजकुमारको औषधी गर्ने क्रममा मृत्यु भएपछि एकदेवलाई ज्यानमाराको अभियोग लागेको छ । एकदेवले राजकुमार देवेन्द्रको अवस्था हेरी औषधीहरू दिएका छन् । कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको मृत्यु भएपछि बन्दी हुन्छन् त्यसले गर्दा एकदेवको आन्तरिक मनमा चोट पर्दछ । एकदेवले भन्दछन्- “यसमा पाँच आशा छ, त्यो पनि भाग्यजोग्यको, बाँकी बाढी र वर्षाको अँधेरी रातको कुनै खहरेनेरको जस्तो भविष्य छ” (पृ. ४९) । उनले औषधी गर्ने क्रममा अवस्था नाजुक भएको कुरा गर्दछन् । एकदेवले भन्दछन्- “आज मलाइ त कतै भए भएजस्तो भोरको अनुभूतिमा अनुदृष्टि परेजस्तै भान पर्दछ । आज छ जस्तो लाग्दछ सङ्क्रान्ति” (पृ. ४५-४६) । यस

कुराले एकदेवको अन्तर्मनमा नराम्रो चोट पुगेको छ । उनी भीमसेनको मित्र भएकाले ज्यानमारा मुद्दामा फसेका छन् । उनले आफ्नो सफाइमा भीमसेनको गल्ती नभएको कुरा गर्दछन् । एकदेवले भन्दछन्- “मैले मसक्क आँटेको थिएँ रुन्नं भनीकन, राजा, अमृतवाणीले मेरो आँशु दुही किन खसाल्न लाइवसिन्छ ? त्यो शुद्ध मनले कुनै न्याय आएर बोल्दैन ?” (पृ. ९६) । एकदेवको सफाइमा रणजङ्गले प्रतिवाद गरेका छन् र उनका कुरालाई गलत भनिरहेका छन् । एकदेवले भन्दछन्- “जसले नियमै धर्मयुद्धको चोकदेमा बसी तोडयो, घा गर्छु भनि घातले क्रोधलाई जगाएर सुतेको चीनको यहाँ परिस्थिति विगाच्यो” (पृ. ९७) । दरबारिया बाट्य क्रियाकलापले एकदेवको जीवनमा प्रभाव पारेको छ । त्यो कुरा उनले आफ्ना कुराहरू व्यक्त गर्ने क्रममा भल्केको छ ।

एकदेवको मनमा पनि आन्तरिक भावहरू रहेको पाइन्छ । उनलाई कुनै गल्ती काम नगरी ज्यानमाराको मुद्दामा थुनामा राखिएको छ र उनलाई जन्मकैद सर्वस्वहरण गरी सजाय दिएका छन् । उनले यस्तो पाप नचिताएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । उनलाई बालहत्याको आरोप लगाई मुद्दामा उपस्थित गराउँदा उनको मनोवैज्ञानिक पक्षमा नराम्रो चोट पुगेको छ ।

रङ्गनाथ पण्डितमा पनि आन्तरिक प्रभाव पाइन्छ । दरबारमा घटित परिस्थिति सच्चा देशभक्तिप्रति गरेको अमानवीय व्यवहारले उनको अन्तर्मनलाई विचलित तुल्याएको छ । रङ्गनाथ भीमसेनले राजकुमार देवेन्द्रको विष खुवाई हत्या गरेको भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकेका छैनन् । रङ्गनाथले भन्दछन्- “हैन, गरिकन पनि हैन भनेका हुन् कि गर्दै नगरीकन साँच्चै हैन भनेका हुन् । सब छलङ्ग भो कुरा ? पाए विन्ति सबै पार्न तिनले सरकारमा ? सबै सेवक हौं हामी पनि ता सरकारको, राजा सबैका साभा- खै मैले त बुभन पाइँन स्वरूप कति मुद्दाको” (पृ. ४९) । रङ्गनाथले चित्री र जगत्नैनीलाई साँचो कुरा बुभन सबैका सामु केरकार गरेका छन् । रङ्गनाथ राज्यलक्ष्मीसँग मिली भीमसेन निर्दोष रहेको कुरामा विश्वास गर्दछन् र यस्तो सजाय भए अन्याय हुने भाव व्यक्त गर्दछन् । रङ्गनाथले भन्दछन्- “सबै मिली गरौं विन्ति यसै बेला, धेरै यस्तो परिस्थिति रहनाले त साराको हानि हुन्छ, भयङ्कर रूप आउँछ पक्का नै” (पृ. ६१) । रङ्गनाथ मुख्तार हुँदा भीमसेन र एकदेव लगायत अन्य वैद्यलाई सजाय मुक्त गराएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । रणजङ्ग, मुख्तार भएपछि फेरि भीमसेन लगायत अन्यलाई पनि कैद गरिएको छ । रणजङ्ग र अन्यले मुद्दामा

सजाय सुनाउँदा रङ्गनाथले सजायका कुरा र कागजपत्रहरू भीमसेनले पनि देख्न पाउनुपर्दछ भन्दछन् । रङ्गनाथले भन्दछन्- “अगाडिका राजाले जसरी गर्थे निसाफ यस देशमा ख्यामित्थले पनि त्यस्तै नै गरिबक्सनुपर्दछ, पुर्पक्ष गर्दा हो भन्-भन् सजाँ थपिन सक्छ, सजाँ थप भए होला वा पर्ला ज्यान नै लिनु, सबले तर इन्साफ पाउँछन् सरकारको राज्यमा” (पृ. ८२) । रङ्गनाथको अनुरोधमा महाराजधिराजको आज्ञाले भीमसेन र एकदेवलाई पनि कचहरी अघि उपस्थित गराउँदछ । उनीहरूलाई पनि आफ्नो कुरा राख्ने मौका दिइएको कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ ।

रङ्गनाथलाई पनि दरबारमा घट्ने क्रियाकलापले आन्तरिक रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । दरवारका राजा रानी र अन्य व्यक्तिले भीमसेनप्रति गरेको अव्यवहारले उनी दुःखी भएका छन् । रङ्गनाथको मनोवैज्ञानिक पक्ष पनि आन्तरिक भाव प्रबल रूपमा देखिएको छ । सच्चा राष्ट्रभक्तप्रति लागेको आरोपमा निराश भएका छन् ।

भाजुमान पनि राजवैद्य हुन् । उनी पनि राजकुमार देवेन्द्रको उपचारमा संलग्न वैद्य हुन् । उनमा पनि आन्तरिक प्रभाव पाइन्छ । दरवारका व्यक्तिहरूले आफूहरूप्रति गरेको व्यवहार देखी दुःखी भएका छन् । भाजुमानले भन्दछन्- “सोभो गरीकन हिँड्नुपर्दछ मान्छेले काँढा आफैँ टुलुटुलु हेरेर थाक्छन्, धिर्जे भैरहने जित्छ, अन्त्यमा ” (पृ. २६) । दरवारमा हुने विविध घटना, षड्यन्त्र, जालसाजी, शत्रुता भएपनि मान्छे भएर राम्रो गर्नुपर्दछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरेका छन् । जे-जस्तो भए तापनि बिरामी हेर्नुपर्ने वैद्यको कर्तव्य सम्भन्धछन् । भाजुमानले भन्दछन्- “तर ईश्वर आएर कसलाई बचाउँछ ? यदि ईश्वर आए तापनि आउन सक्तछन् दुःखीको घरमा पीठो रोगीको घरमा औषधी भएर” (पृ. २८) । भाजुमानले ईश्वर आएर कसैलाई नबचाउने भएकाले वैद्यले नै त्यो काम गर्नुपर्ने रोगीको सेवा गर्नु वैद्यको कर्तव्य रहेको बताउँछन् । भीमसेन, एकदेव र भाजुमान दरवार गई कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको अवस्था जाँच गरी उपचार गर्दछन् । राजकुमार देवेन्द्रको अवस्था बढी चिन्ताजनक रहेको र बाँच्ने आशा कम रहेको हुन्छ । उनीहरूलाई दरवारमा कसैले पनि विश्वास नगर्ने कुरा नाटकमा उल्लेख गरिएको छ । भाजुमानले भन्दछन्- “केहीसम्म अभैयस्तै परिस्थिति रह्यो भने पर्देन ओखती गर्न हामीले दरवारमा, हाम्रा औषधी माटामा मिल्काए हुन्छ । के भनूँ अरुलाई म ता काजीलाई दोष चढाउँछु” (पृ. ४३) । राजकुमार

देवेन्द्रको अवस्था बुभदा बुभदै पनि भीमसेनको आग्रहमा एकदेव वैद्य र भाजुमान औषधी गर्न तयार भएका छन् ।

दरबारमा हुने क्रियाकलाप र मान्छेको व्यवहारले गर्दा भाजुमानको अन्तर्मन पनि प्रभावित भएको छ । बाह्य रूपमा चलने क्रियाकलापले मानसिक रूपमा विचलन ल्याएको हुन्छ र व्यक्तिका अन्तर्मनका भाव सामाजिक व्यवहारमा देखापर्दछ ।

नाटकको परिवेश अन्तर्गत आन्तरिक वातावरण रससँग पनि सम्बद्ध हुन्छ । भरतमुनिका अनुसार नाट्यविधा प्रयोगात्मक हुने हुनाले यसमा प्रत्यक्ष रूपमा रसको आस्वादन गर्न सकिन्छ र त्यसैले रसास्वादनको मुख्य आधार दृश्य काव्य हुन्छ । भरतले आठ नाट्यरस ब्रह्माद्वारा प्रतिपादित छन् भन्ने जनाउनुका साथै मूलरस शृङ्गार, रौद्र, वीर र वीभत्स यी चार हुन् भन्ने पनि देखाएका छन् । उनको अनुसार शृङ्गारबाट हाँस्य, रौद्रबाट करुण, वीरबाट अद्भूत र वीभत्सबाट भयानक रसको उत्पत्ति भएको हो । उनले आरम्भमा आठ रसको चर्चा गरेका छन् भने पछि शान्तरसको पनि चर्चा गरेको पाइन्छ । श्रव्य वा दृश्यकाव्यमा विभिन्न माध्यमबाट विभिन्न रूपमा अभिव्यक्ति हुने यी मूल भाव भावक वा प्रेक्षकद्वारा मनमनै आस्वादित वा अनुभूत हुन्छन् । भरतले विभाव, अनुभाव र संचारी भावयुक्त स्थायी भाव नै रस रूपमा परिणत हुन्छन् भनेका छन् (उपाध्याय, २०५२ : ५५-५६) । विविध रसको प्रयोगले नाटकमा त्रासद, मनोरञ्जन करुणा, प्रेमभाव सिर्जना गर्दछ । नाटकमा वर्णित हुने वा घटना घटित हुने विभिन्न खाले परिस्थिति अनुकूल परिवेश संयोजन गरिएको हुन्छ । खुशी उत्साहमा रमाइलो लाग्ने वातावरण र दुःख, निराश, डर, मृत्युजस्ता कुरामा सोही अनुरूपको परिवेश सिर्जना हुन्छ ।

परिवेशको सम्बन्ध मूलतः विभाव सँग हुन्छ । त्यसमा पनि उद्दीपन विभाव अझ बढी सम्बद्ध हुन्छ । विभाव कारण र अनुभाव कार्य हो । विभाव दुई प्रकारका हुन्छन् - आलम्बन र उद्दीपन विभाव । आलम्बन विभावबाट आश्रय र उद्दीपन विभाव भनेको भावलाई उद्दीप्त गर्ने तत्त्व हो । बगैँचा, नदी, जुन, हिमाल आदि दृश्य उद्दीपन विभाव हुन् । ती कुरा स्थानगत एवं कालगत परिवेशसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा विविध रसको संयोजन पाइन्छ । यस नाटकमा शृङ्गार, करुण, भयानक, वीभत्स, वीर, रौद्र, अद्भूत, हास्य, शान्त रसको प्रयोग पाइन्छ । यस

नाटकमा रसको प्रयोग रहेको छ । यो नाटक राजनैतिक घटनामा आधारित छ । नाटकीय कार्यव्यापारको सुरुआतमै रणजङ्ग र कुलराजको कुराकानीबाट रौद्र रूप देखिएको छ । उनीहरू थापा पक्षलाई शत्रु सम्झन्छन् । दरबारमा पास्नीको खुशीयालीमा रणजङ्ग र कुलराजलाई तरवार दिई सर्वस्व फिर्ता गरेका छन् भने भीमसेनलाई चौसल्ला ओढाइ सम्मान गरेका छन् । दरबारमा काम गर्नेलाई उपहार दिएका छन् । यहाँ उत्साह र खुशीको वातावरण देखिन्छ । राजकुमार देवेन्द्र विरामी भएकोले दुःख र करुण भाव सिर्जना भएको छ । राजकुमार देवेन्द्रको मृत्युले करुण भाव दुःखद वातावरण सिर्जना हुन्छ । “राजेन्द्रविक्रम आँसु पुछिरहेका छन् । उनको काखमा सुरेन्द्र घोटो परेर रोइरहेका हुन्छन् । वरिपरि भोक्राई बराबर आँसु पुछिरहेका छन् । सबले सेतो लुगा र एकसरो भक्तपुरे टोपी लगाएका छन् । बीचबीचमा घाम, बीचबीचमा बदली भइरहेको हुन्छ”(पृ. ४६) । राजनैतिक छलकपट, षड्यन्त्र, चुक्ली चाप्लुसी गरी भीमसेनलाई बन्दी बनाएको छ यस समयमा उनको स्वाभिमानमा चोट पुगेको छ । उनले नसोचेको कुरा दरबारमा घटेको छ । यसमा अद्भुतभाव उत्पन्न भएको छ । मुद्दा कचहरीमा रणजङ्ग, कुलराज, राजा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, भीमसेन, एकदेव अन्यमा पनि रौद्र रूप देखिएको छ । भीमसेन राष्ट्रभक्ति, राजभक्ति, दूरदर्शी, राजनेता, स्वाभिमान व्यक्ति हुन् । भीमसेनले शत्रुलाई बेवास्ता गरी हिँड्दा विभिन्न षड्यन्त्रमा फँसेका छन् । दरबारको अन्याय, अत्याचार सहन नसकी ढुङ्गाको नृसिंहले हिरण्यकशिपुको भुँडी फोर्न लागेको मूर्तिअगिल्लर उभिएर बन्दूक त्यहीँ अडयाई पगरी फुकाली हातमा लिएको एउटा सिपाही चाँदतोडा उफ्काउँदै स्वर दबाएर रोइरहेका छन् । आकाशमा मेघ गर्जिरहेको, बीचबीचमा चटयाडचुटुडसमेत परिरहेको सुनिन्छ । टापटुप पानी पनि परेको छ (पृ. ६३) । वातावरणमा पनि निराश भाव देखिन्छ ।

यस नाटकमा भीमसेनले तेत्तीस वर्ष राजकाज चलाई देशको सेवा गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । भीमसेन सैनिक शासन व्यवस्थित गर्न सक्षम व्यक्ति हुन् । यसबाट उनमा वीरता र देशभक्तिको भावना पाइन्छ । यस नाटकमा भीमसेनले आत्माहत्या गर्न खोजेका छन् । “भयालको ऐना मुड्कीले फोड्छन् हात रक्ताम्य भएको देखिन्छ । फुटेको ऐनाको लामो एक टुक्रा लिएर पानस देब्रे हातमा लिई दाहिने हातको ऐनाले घाँटी रेट्न तयार भई पानस फ्याँक्त छन्, बत्ती निभ्दछ । अन्धकारमा नराम्रो चीत्कार आँउछ” (पृ. १११) । भीमसेनले आत्माहत्याको प्रयास गरे तापनि केही समयको लागि बाँच्छ । उनलाई बिचेत अवस्थामा खाटमाथि सुताइराखेको छ । उनको घाँटीबाट रगत रोकन कपडा

बेरि राखेको हुन्छ । ओढ्नेओछ्याउने र भित्तामा समेत रगतका टाटा र छिर्काहरू देखिन्छन् । भ्यालको डीलमा पानस राखिछोडेको छ, त्यसैमा अड्याएर रगत लागी सुकेको ऐनाको टुक्रो पनि राखिएको हुन्छ (पृ.११२) । यस दृश्यले वातावरणमा वीभत्स, भयानक रूप देखिन्छ । उनको चारीत्रिक कमजोरीले गर्दा उनको मृत्यु हुन्छ र दुःखान्त करुण भाव सिर्जना भएको छ । जसले गर्दा नाट्य श्रोता, दर्शक, पाठकका मनमा भय, डर, करुण, आश्चर्य भाव उत्पन्न गराउन सफल हुन्छ । नाटकमा रसको शृङ्खलाबद्ध प्रयोगले नाटकीय कार्यव्यापारमा कौतुहलता, उत्सुकता, जिज्ञासु गराउँछ । नाटकको अन्त्यमा भीमसेनको मृत्युपछि वा रणजङ्गले शत्रुलाई पराजित गरेको खुशीमा केही समयको लागि शान्त भाव देखिएको छ । राजा राजेन्द्र सच्चा इमान्दार मन्त्रीको आशमा रहेका छन् । यसले गर्दा जालभेल, षड्यन्त्र, वैमनस्यबाट मुक्त भई शान्तिको स्थापना गर्न चाहने भाव देखिएको छ । नाटकमा परिवेशसँग रसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

५.३ निष्कर्ष

नाटकमा वातावरण अन्तर्गत बाह्य र आन्तरिक वातावरण पर्दछन् । बाह्य वातावरण अन्तर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सास्कृतिक पक्षहरू पर्दछन् भने आन्तरिक वातावरण अन्तर्गत नाटकका पात्रहरूको अन्तर्मनमा चल्ने आवेग, संवेग, क्रोध, ईर्ष्या, घृणा, प्रेम जस्ता भाव पर्दछन् । भीमसेनको अन्त्य नाटकमा बाह्य र आन्तरिक दुवै प्रकारको वातावरण पाइन्छ । आन्तरिक वातावरण अन्तर्गत रसलाई पनि समेट्न सकिन्छ । रसको प्रमुख पक्ष विभाव अन्तर्गत उद्दीपन विभाव परिवेशसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद

उपसंहार

६.१ विषय प्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्र जम्मा छ वटा परिच्छेदमा संरचित छ । पहिलो परिच्छेदको **शोध परिचय** र छैटौँ परिच्छेदको **निष्कर्ष** शोधपत्रका अनिवार्य खण्ड हुन् । बालकृष्ण समको नाट्ययात्रा र प्रवृत्ति परिचय खण्ड हो भने तेस्रो, चौथो र पाँचौँ परिच्छेद **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको स्थानगत परिवेश, कालगत परिवेश र वातावरण प्रायोगिक खण्ड हुन् । यस खण्डमा परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दै अन्त्यमा समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.२ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) को परिचयका साथै उनको साहित्यको चर्चा गरिएको छ । काठमाडौँको ज्ञानेश्वरमा दरबारिया सम्पन्न राणापरिवारमा समको जन्म पिता समर शमशेर र माता कीर्तिराज्य लक्ष्मी राणाका कान्छा छोरा र बाजे डम्बर शमशेरको नातिका रूपमा भएको हो । उनको बाल्यकाल समग्रमा सुखमा नै बितेको हो । उनको शिक्षण प्रारम्भ दरबारमा तिलमाधव देवकोटाले अक्षर चिनाएबाट भएको हो । राणापरिवारका सदस्य भएकाले उनले दरबार हाइस्कूलमा पढेका छन् । उनको विवाह मन्दाकिनी थापासँग भएको हो । उनले त्रिचन्द्र कलेजमा विज्ञान विषय लिएर पढाइ प्रारम्भ गरेको छ र केही समयपछि तोपको तालिमका निमित्त भारतको देहरादून जान बाध्य हुन्छ । राणाशासनको चाहना बमोजिम इच्छा नहुँदा-नहुँदै सेनाको कप्तान बनेका हुन् । पढाइप्रति समको धेरै रुचि रहेको पाइन्छ । त्यसै उनी साहित्यतर्फ पनि आकर्षित भएका छन् । उनमा पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य, दरबारमा हुने नाचगान, नाटक मञ्चन रमाइला क्रियाकलापको सकारात्मक प्रभाव परेको छ । उनी शिक्षण पेशामा संलग्न भई दरबार स्कूलमा नेपाली पढाउन प्रारम्भ गर्दछन् । समले गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिका अध्यक्ष भई नेपाली शब्दलाई प्रशासनिक मान्यता दिएका छन् र नेपाली साहित्य विकासमा अतुलनीय योगदान दिएका छन् । नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा रही उनले

नाट्य रङ्गमञ्चको उत्थानका निमित्त उल्लेख्य काम गरेका छन् । सम राणातन्त्र विरोधी जन आन्दोलनमा सहभागी भई जनताको पक्षमा उभिएका थिए । यसै आन्दोलनबाट शमशेरबाट 'शेर' शब्द हटाइ 'सम' भएका छन् ।

सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन् । उनी कवि, निबन्धकार, नाटककार, आख्यानकार, आत्माजीवनीकार हुनुका साथै अध्यापक, चिन्तक, वक्ता, कलाकार व्यक्तित्व हुन् । समले साहित्यका अतिरिक्त विविध पेशा र क्षेत्रमा संलग्न रही आफ्नो प्रतिभाको परिचय दिनुका साथै नेपाली वाङ्मयमा विशिष्ट योगदान दिएका छन् । उनको साहित्यको मुख्य विधा नाटक रहेको छ । उनका नाट्यकृतिहरूमा विषयगत विविधता, भाषाशैली, विविध किसिमका पात्रको प्रयोग, संरचनात्मक शैलीशिल्प, दार्शनिक विचारहरूको प्रस्तुतिगत प्रवृत्ति पाइन्छ । उनको साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ कविताबाट भएको हो भने नाटक उत्कृष्ट र सफल विधा रहेको छ । उनका कविताहरू "स्वर्ग र देवता", **आगो र पानी**, **चिसो चुल्हो** समका प्रतिनिधि कविता जस्ता आदि काव्य रहेका छन् । उनको नाट्यलेखनको प्रारम्भ **मिलीनद** नाटकबाट प्रारम्भ गरे तापनि उनको **मुटुको व्याथा** पाश्चात्यशैलीमा लेखिएको सामाजिक मौलिक पहिलो प्रकाशित नाटक हो । उनका नाटकहरू **ध्रुव**, **प्रह्लाद**, **मुकुन्द इन्दिरा**, **अन्धवेग**, **प्रेमपिण्ड**, **भीमसेनको अन्त्य**, **अमरसिंह**, **स्वास्नीमान्छे**, **ऊ मरेकी छैन**, आदि अन्य एकाङ्कीहरू पनि उत्कृष्ट रहेका छन् । समको नाट्ययात्रालाई केशव प्रसाद उपाध्यायका अनुसार चरण विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । पहिलो चरण (१९७७-१९८४) आभ्यासिक काल यस चरणमा **मिलीनद**, **तानसेनको भरी**, **अज** नाटक लेखिएको छ । उनका अभ्यासकालका नाटकमा पाश्चात्य प्रभाव, तन्त्रमन्त्र जादु र पाश्चात्य चरित्रको प्रभाव, पद्यात्मक दुःखान्त नाट्यलेखनको सुरात गरेको पाइन्छ ।

दोस्रो चरण (उत्थानकाल) (१९८५-१९९३), यस चरणमा उनको **मुटुको व्यथा** पहिलो सामाजिक मौलिक नाटक प्रकाशन भएको छ । **ध्रुव**, **अमलेख**, "प्राणदान", "प्रेम" जस्ता नाट्यकृति रचना गरेका छन् । यस चरणमा सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक नाटकहरू रचना गरेका छन् । **मुटुको व्यथा** नाटक प्रकाशनसँगै सम नेपाली नाट्य क्षेत्रमा दुःखान्त नाटककारका रूपमा परिचित हुन सफल भएका छन् । पद्यात्मक नाटकलेखन र नयाँ युगको सुरुआत समबाट नै भएको पाइन्छ । पौराणिक नाटकलाई पनि मौलिक रूपमा प्रस्तुत

गरेका छन् । सामाजिक समस्या र देशप्रेमको भाव भएका नाटक यस चरणमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

तेस्रो चरण (१९९४-२०१४) यस चरणमा **मुकुन्द इन्दिरा, प्रह्लाद, प्रेमपिण्ड, अन्धवेग, ऊ मरेकी छैन, भक्तभानुभक्त, म, “चिन्ता”, स्वास्नीमान्छे, “भतेर”, “तलमाथि”, अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य** जस्ता पूर्ण र अपूर्ण नाट्यकृतिको रचना प्रकाशन गरेको पाइन्छ । यस चरणका नाटकहरू विविध विषयवस्तु, शैली शिल्पमा आधारित भएर नाटक लेखेका छन् भने यो चरण नाटकीय दृष्टिले सर्वाधिक उत्कृष्ट र उल्लेखनीय योगदान रहेको हो । यस चरणमा उत्कृष्ट र महत्त्वपूर्ण नाटक **मुकुन्द इन्दिरा, भीमसेनको अन्त्य, प्रह्लाद, अन्धवेग, प्रेमपिण्ड, अमरसिंह** रहेको छ । यसै समयमा समले **नियमित आकस्मिकता** दार्शनिक चिन्तन र **आगो र पानी** खण्डकाव्य सिर्जना गरेका छन् । सामाजिक चेतना, राष्ट्रप्रेम, देशभक्तिको भावना, स्वाभिमान, मनोवैज्ञानिकता, ज्ञान र विज्ञानको समन्वय जस्ता विशेषता नाटकमा पाइन्छ ।

चौथो चरण (२०१५-२०३८) समको नाटक लेखनको अपकर्ष शैथिल्य अवस्था हो । यस चरणका नाट्यकृति “नालापानीमा”, “रणदुल्लभ”, “बुहार्तन”, **अमितवासना, मोतीराम, “माटोको ममता”** जस्ता प्रकाशित/अप्रकाशित कृतिहरू रहेका छन् । यस चरणमा सम नाटक लेखनमा भन्दा अन्य काममा सक्रिय रहेको पाइन्छ । यसै समयमा उनले **चिसो चुल्हो** महाकाव्य र **मेरो कविताको आराधन** उपसना १ र २ आत्माजीवनी पनि प्रकाशन गरेको पाइन्छ ।

समले साहित्यिक क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान दिएकाले उनी सम्मानित र पुरस्कृत भएका छन् । पृथ्वीप्रज्ञा पुरस्कार, त्रिभुवन पुरस्कार, विश्वलविद्यालयले डि.लिट विशेष उपाधिका साथ सम्मानित भएका छन् । साहित्यकारका जीवनमा घटेका घटना, जीवनभोगाइ उतारचढाव, समाजमा देखेका भोगेका कुराहरू उनले कृति मार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । समको जीवनीको प्रभाव अन्तर्सम्बन्ध उनका नाट्यकृति र प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित भएर आएको पाइन्छ । सम साहित्य क्षेत्रको नाट्यविधामा नाट्यसम्राटका रूपमा परिचित हुन सफल व्यक्ति हुन् ।

शोधको तेस्रो परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा स्थानगत परिवेशको अध्ययन गरिएको छ । यस परिच्छेदमा स्थानको अर्थलाई परिभाषित गर्दै **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा प्रयोग भएको स्थानसँग सम्बन्धित घटना क्रमको अध्ययन गरिएको छ ।

हनुमानढोका दरबारको बिच तलाको भन्ज्याङ्माथिको ठूलो चोटा रहेको छ । दरबारमा रणजङ्ग र कुलराजको प्रवेशसँगै नाटकीय कार्यव्यापार सुरु भएको छ । पाँडे र थापाबिच शत्रुता भएको कुरा रणजङ्ग र कुलराजको भनाइबाट बुझिएको छ । राजकुमार देवेन्द्रको पास्नीका दिन साम्राज्यलक्ष्मीले रणजङ्ग र कुलराजलाई दरबारमा बोलाएकी छन् भने राज्यलक्ष्मीले भीमसेनलाई राजा राजेन्द्रद्वारा चौसल्ला ओढाई सम्मान गर्न दरबारमा उपस्थित हुन भन्दछिन् । दुवै रानीहरूले राजा राजेन्द्रलाई आफ्नो इच्छानुसार आफ्ना काममा लगाएका छन् । एकदेव वैद्यको घरको कोठा रहेको छ । एकदेवको घरमा बाबु-छोरी बिच रोगीको सेवा गर्नु वैद्यको कर्तव्य र धर्म हो भनी छोरीलाई सम्झाएका छन् । उनकै घरमा भीमसेन र भाजुमान आएका छन् । दरबारमा कान्छा राजकुमार देवेन्द्रलाई औषधी उपचार गर्नका लागि एकदेव वैद्यलाई लिन आएको छ । राजपरिवारले वैद्यहरूलाई र उनीहरूको कामलाई वास्ता नगरे तापनि जे-जस्तो परिस्थिति व्यवहार गरिए पनि वैद्यले आफ्नो धर्म निभाउन पर्ने कुरा गरेका छन् । एकदेवको घरबाट निस्किएर तिनै जना दरबार गएका छन् । हनुमानढोका दरबारमा सुत्ने कोठामा कान्छा राजकुमारलाई सुताएको छ । रणजङ्ग, साम्राज्यलक्ष्मी र कुलराज उही कोठामा राजकुमारको अवस्था हेरी चिन्तित भएको छ । राजा राजेन्द्र र रङ्गनाथ पनि राजकुमारलाई हेर्न आएका छन् । रणजङ्गले राजकुमार देवेन्द्रको अवस्था बुझी राजकुमार देवेन्द्रलाई राम्रो औषधी गरेपछि सन्चो हुन्छ भनी भुटो आश्वासन राजा राजेन्द्रलाई दिएका छन् । सबै जना कोठाबाट निस्किए पनि कुलराज त्यहीँ कोठामा बसी रणजङ्गले अह्राएको भीमसेन विरुद्धको षड्यन्त्र जाल बुन्न बसेको छ । कुलराजले भीमसेन, एकदेव प्रति जगतनैनीमा शङ्का हुने कुरा गरेको छ । भीमसेन, एकदेव र भाजुमान राजकुमार देवेन्द्रको कोठामा आएको छ । एकदेवले विरामीको अवस्था जाँच गरी औषधी गरेको छ भने औषधी खुवाउनेक्रममा जगतनैनीले विषको शङ्का गरी हातले छेकेकी छ । राजकुमार देवेन्द्रको बाँच्ने आशा कम भएको कुरा एकदेवले गरेको छ । भीमसेनले हातै नहालेको भए हुने भनीरहेको छ । वैद्यको धर्म रोगीको अन्तिम सास रहेसम्म उपचार गर्नुपर्ने वैद्यको धर्म सम्झीएको छ । औषधी गर्ने क्रममा देवेन्द्रको मृत्यु हुन्छ । हनुमानढोका दरबारको सुन्दरी चोकको दलानमा राजेन्द्रविक्रम, सुरेन्द्र, रणजङ्ग, रङ्गनाथ, कुलराज र अन्य

व्यक्तिहरू सभामा उपस्थित भएका छन् । राजकुमार देवेन्द्रलाई विष खुवाई बालहत्या गरेको आरोपमा भीमसेन, एकदेव, भाजुमान र अन्यलाई सजाय सुनाइएको छ । रङ्गनाथले अपराधी नै हुन् कि भुटो आरोप छलकपट, षड्यन्त्रमा परेको हो भनी सत्य कुरा बुझ्न साक्षी भएका जगतैनी र चित्रीलाई केरकार गरेका छन् । उनीहरूबाट पनि सही कुरा पत्ता लाग्न सकेको छैन । रङ्गनाथ र राज्यलक्ष्मी भीमसेन राजभक्ति, देशभक्ति भएकाले यस्तो घृणित काम गर्न नसक्ने र निर्दोष छ भन्ने विश्वास गर्छ । निर्दोषले सजाय नपाओस् भनी हरसम्भव कोसिस र सहयोग गरेका छन् ।

हनुमानढोका दरबारभित्रपट्टि सुनको ढोका बन्द गरी भित्रबाट गजबार लगाएको छ । त्यहाँ सिपाहीहरू पहरा दिई बसेका छन् । बाहिरबाट मान्छेहरूको खलबल आएको छ । भीमसेन र एकदेवले निसाफ पाओस् भनी नागरिकहरू कराई रहेका छन् । सिपाहीहरू एकआपसमा दरवारिया परिस्थिति राम्रो नभएको कुरा गरिरहेका छन् । केही सिपाहीले दरबारभित्र हुने अन्याय, अत्याचार, षड्यन्त्र र निर्दोष व्यक्ति प्रति लागेको भुटो आरोप देख्न नसकी जागिर छाड्ने निर्णय गरेका छन् । रणजङ्ग मुख्यार भएपछि फेरि भीमसेन, एकदेव र अन्यलाई जाली कागज बनाई भुटो आरोप लगाई मुद्दा उल्टाइ बन्दी बनाएको छ । त्यस मुद्दामा रङ्गनाथ पनि उपस्थित भएका छन् । रङ्गनाथले माथवासिंहलाई दरबारको षड्यन्त्र, जालसाजी, वैमनस्य र राजनीतिक परिस्थिति राम्रो नभएको कुरा चिठीमा लेखेको छ । उक्त चिठी जागिर छाडेको सिपाही मार्फत पठाएको छ । नागरिकहरूले भीमसेन र एकदेव दोषी हो भनी विश्वास गरेको छैनन् ।

दरबारको बैठकमा राजा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, रङ्गनाथ, रणजङ्ग, कुलराज र अन्य सभा कचहरीका व्यक्तिहरू उपस्थित हुन्छन् । सभामा भीमसेनको हस्ताक्षर जाली कागजहरू प्रस्तुत गरी सजाय तोक्न लागेका छन् । दरबारमा पनि यस्तो अन्याय देखेपछि रङ्गनाथले भीमसेन र एकदेव दोषी ठहरिए पनि आफ्नो पक्षमा बोल्न पाउनुपर्छ भनेका छन् । त्यसपश्चात भीमसेन र एकदेवलाई नेल हतकडी सहित दरबारको सभा मुद्दामा उपस्थित गराएको छ । भीमसेनलाई पनि उक्त जाली कागज देखाइ त्यसमा लेखिएको अक्षर उनैको हो भनी सोधेका छन् । भीमसेनले उक्त कागज सब भुटो जाली भएको र आफू निर्दोष भएको र बालहत्या नगरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । राजपरिवार र विशेष राजाले भीमसेनलाई विश्वास नगरेकोमा दुःखी भएको छ । एकदेवले पनि आफूहरू

निर्दोष भएको र बालहत्या जस्तो पाप नगरेको कुरा गरेका छन् । कचहरीमा उपस्थित अन्य व्यक्तिले राजाले सही र गलत छुट्टाई निर्दोषलाई सजाय हुन नदिने कुरा गरेको छ । राजा राजेन्द्रले सत्य कुरा पत्ता लगाउन आफैँ मुद्दा हेर्ने निर्णय गरेका छन् । सो कुरा सुनेपछि रणजङ्ग, साम्राज्यलक्ष्मी र कुलराज आफूहरूले रचेको जालसाजी, छलकपट, षड्यन्त्र राजासामु आउने डरले भीमसेन विरुद्ध उसको स्वाभिमानमा आँच आउने षड्यन्त्र रचेका छन् र सो काम कुलराजलाई अह्राएको छ ।

भीमसेनको घरको बागको दक्षिण लडको सानो कोठाभित्र भीमसेनलाई बन्दी बनाइ राखेका छन् । भीमसेन त्यही कोठामा खाटमाथि पल्टिरहेको छ । उनलाई भेट्न तिलङ्गा आएको छ । तिलङ्गाले मुखिनीको सन्धो विसन्धोको खबर ल्याएको छ र भीमसेनलाई सुनाएका छन् । तिलङ्गाले भीमसेनलाई भाग्न आग्रह गरेको छ । भीमसेनले सत्य कुरा सबैको सामु आउने विश्वास गरेको छ र मुखिनीलाई छाडी कतै एकलै नजाने कुरा गर्छन् । कुलराज पनि भीमसेनको कोठामा आएका छन् । कुलराजले भीमसेनको विश्वास जितेका छन् र रणजङ्गले रचेको षड्यन्त्र भीमसेनलाई सुनाएका छन् । कुलराजले भीमसेनलाई अन्याय भएको र आफू पनि गलत भएको कुरा गरेका छन् । कुलराजले भीमसेनकी मुखिनीलाई तिलङ्गाको सामु टुँडिखेलमा भण्डारा दिने कुरा गरेको छ । भीमसेनले शत्रुको कुरामा विश्वास गरी आफू नै नरहे मुखिनीलाई केही नहुने विश्वास गरेको छ । कुलराजलाई बाहिर पठाएपछि भ्यालको सिसा फोडी आत्माहत्या गर्ने प्रयास गरेका छन् ।

भीमसेनलाई उनकै घरको कोठामा सुताइराखेको छ । नाऊहरूले उनको घाउमा मलमपट्टी गरेको छ । रणजङ्ग र कुलराज उही कोठामा उभिएर कुरा गरिरहेका छन् । भीमसेनले आत्माहत्याको प्रयास गरेको नौ दिनमा राजा राजेन्द्र भेट्न आएको छ र भीमसेन विचेत अवस्थामा छ । राजा राजेन्द्रले भीमसेनको मुद्दा आफैँ हेर्ने कुरा गरेको छ र दोषी नै ठहरिए पनि मुखिनीको साथ नै राखी सजाय दिने कुरा गरेको छ । भीमसेनले राजा राजेन्द्रको कुरा सुनिसकेपछि आफूले शत्रुलाई विश्वास गरेको र शत्रुको षड्यन्त्रमा परेको सम्झन्छन् । राजा समक्ष सत्य कुरा राख्न नपाउँदा पश्चात्ताप गर्छन् । भीमसेनले शत्रुको भुटो कुरामा विश्वास गरी आत्माहत्या गर्न खोजेको र आफ्नो स्वाभिमानमा चोट पुगेको हुँदा सहन नसकी घाँटीको टाँका च्याति मरेका छन् । त्यही कोठामा राजा राजेन्द्रलाई एक युवक आइ माथवरसिंहको चिठी दिएको छ । उक्त चिठी रङ्गनाथले पढी सुनाएका छन् ।

दरबारमा वैमनस्य, जालसाजी, षड्यन्त्र, वेमेल, शत्रुता बढेकोले राजालाई संयम र धैर्य भएर काम गर्न आग्रह गरेका छन् । भविष्यमा सच्चा प्रधानमन्त्रीको साथले देशमा सुनिश्चित राजनीति हुने र सत्य कुरा छिटै बाहिर आउने विश्वास गरेको पाइन्छ ।

शोधको चौथो परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा कालगत परिवेशको अध्ययन गरिएको छ । कालले समय, युग बेलालाई जनाउँछ । यस परिच्छेदमा कालको परिभाषा दिएको छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटक ऐतिहासिक विषयवस्तु भएकोले यसको समय पनि ऐतिहासिक निश्चित घटनासँग सम्बन्धित समय रहेको छ । यस नाटकमा वि. सं. १८९४-१८९६ समयावधि बिचको विशेष घटना प्रस्तुत गरिएको छ ।

वि. सं. १८९४ श्रावण ९ गते हुनमानढोका दरबारमा रणजङ्ग र कुलराज दरबारमा प्रवेश गरेसँगै नाटकीय कार्यव्यापार अघि बढेको छ । उनीहरूको कुराबाट पाँडे र थापाबिच शत्रुता भएको स्पष्ट भएको छ । साम्राज्यलक्ष्मीले रणजङ्ग र कुलराजलाई राजाद्वारा सर्वस्व फिर्ता दिलाएकी छन् भने राज्यलक्ष्मीले भीमसेन राजपरिवारको पुरानो सेवक मुख्तार भएकाले उनलाई राजाद्वारा चौसल्ला आढोई सम्मान गरेका छन् । भीमसेनले चौसल्ला पाएसँगै शत्रुता बढेको अनुभव गरेका छन् । पास्नीको मौका छोपी भीमसेनले राजदूतभई चीन जान पाऊँ भनी अनुरोध गरेका छन् । राजा राजेन्द्रले सैन्य र सत्ताशक्ति आफ्नो नियन्त्रणमा गरी भीमसेनलाई अङ्गरक्षक विहीन बनाएको छ भने भीमसेनबिना राज्य सञ्चालन गर्न गाह्रो हुने कुरा गरेको छ । राजकुमार देवेन्द्र सन्चो भएपछि चीन जान दिने आश्वासन दिएका छन् । राजकुमार देवेन्द्रको औषधीको जिम्मा भीमसेनलाई दिन्छन् ।

वि. सं. १८९४ श्रावण वदी १० रातको समयमा एकदेव रोगीहरूको सेवा गरी आधारतमा घर फर्केको छ । छोरी विश्वेश्वरीले बाबुको खाने, सुत्ने, हिड्ने समयको टुङ्गो नभएकोमा गुनासो गरेकी छे । वैद्य भएपछि जुनसुकै समयमा पनि रोगीको सेवा गर्नु आफ्नो कर्तव्य र धर्म भएको कुरा गरेका छन् । उही रातको समयमा भीमसेन र भाजुमान एकदेवको घरमा आएका छन् । दरबारमा कान्छा राजकुमार बिरामी भएको र दरबारमा गई औषधी गर्ने कुरा गर्छन् । राजकुमारलाई सन्चो पारे आफू चीन जान पाउने कुरा गर्दछ । जस्तो सुकै परिस्थिति आए पनि वैद्यले आफ्नो धर्म र कर्तव्य छाड्न नहुने कुरा भाजुमानले गरेको छ । एकदेव, भीमसेन र भाजुमान तिनै जना औषधी लिएर उही रातको समयमा दरबार जान्छन् ।

उही रातको समयमा राजकुमार देवेन्द्रलाई उनैको कोठामा सुताइराखेका छन् । जगत्तैनी र चित्रीद्वारेले स्याहारसुसार गरिरहेको छ । रणजङ्ग, कुलराज र साम्राज्यलक्ष्मी देवेन्द्रको अवस्था हेरी चिन्तित हुँदै कुरा गरिरहेका हुन्छन् । उही समयमा राजाराजेन्द्र र रङ्गनाथ पनि देवेन्द्रलाई हेर्न आएका छन् । रणजङ्गले यही मौका छोपी देवेन्द्रको विरामी अवस्थालाई लिइ शङ्काको भाव उत्पन्न गराइदिएको छ, र सन्चो हुने भुटो आश्वासन दिएको छ । राजकुमारलाई हेरेर सबै निस्कन्छन्, कुलराज त्यही कोठामा बसेको छ । कुलराजले जगत्तैनीलाई एकदेव वैद्य थापा पक्षको हो र जेठा महारानी साम्राज्यलक्ष्मीको शत्रु भीमसेन हो, भन्छन् । उनीहरूले कि विष पाछै कि निको पाछै भनी शङ्काको भाव विजारोपण गरिदिएको छ । उही रातको समयमा एकदेव वैद्य भीमसेन र भाजुमान राजकुमारको कोठामा आउँछन् र विरामीको अवस्था जाँच गरी औषधी खुवाएको छ । राजकुमार देवेन्द्रको नाजुक अवस्था रहेको कुरा र बाँच्ने आशा भिनो रहेको कुरा गरेका छन् । औषधी गर्ने क्रममा दरबारमा अप्रिय घटना घट्छ, राजकुमारको मृत्यु हुन्छ ।

वि. सं. १९९४ श्रावण १२ गते दिउँसोको समयमा दरबारको सभामा राजा राजेन्द्र, रणजङ्ग, कुलराज, रङ्गनाथ कागजपत्र लिएका कनकसिंह र अन्यव्यक्ति उपस्थित भएका छन् । कनकसिंहले वकिललाई लेखेको चिठी पढेको छ । श्रावण ११ दिन जाँदा राजकुमारलाई विष खुवाई मारेको र दोषी ठहर्‍याई भीमसेन, एकदेव, भाजुमान र अन्यलाई सजाय पनि दिएको कुरा गरेका छन् भने भाजुमानले मृत्युदण्डको सजाय पाइसकेको छ । रङ्गनाथले त्यही समयमा साक्षी र प्रमाण हेरी सत्य कुरा पत्ता लगाउन राजा राजेन्द्रको आज्ञामा जगत्तैनी र चित्रीद्वारेलाई मुद्दामा रही केरकार गरेका छन् । उनीहरू अक्कमकाएर बोलेकाले सही कुरा बुझ्न सक्दैनन् । राजा राजेन्द्र द्विविधामा परेको छ र आवेगमा आइ म आफैँ मारुँला भनेका छन् । रङ्गनाथ र राज्यलक्ष्मी भीमसेन, एकदेवले त्यस्तो नीच काम नगर्ने विश्वास गरेका छन् र निर्दोषलाई सजाय दिन नहुने कुरा गरेको छ, र दुवै जना मिली सहयोग गर्ने निश्चय गरेका छन् ।

वि .सं. १८९६ श्रावण वदी ४ दिउँसोको समयमा हनुमानढोका दरबारभित्रपट्टि सिपाहीहरू ढोका बन्द गरी आफ्ना काम गरिरहेका छन् । दरबारभित्र भएको षड्यन्त्र, छलकपट, शत्रुता, अन्याय, अत्याचार र निर्दोष व्यक्ति बन्दी भएको कुरा गरेका छन् । यो सब देख्न नसकी केही सिपाहीले जागिर छोडेको छ । रङ्गनाथ पनि उही समयमा दरबार

आएको छ । उनले जागिर छोडेका सिपाही मार्फत माथवसिंहलाई चिठी पठाएका छन् । चिठीमा भीमसेनलाई दुई वर्षपछि फिरङ्गीसँग मिलेको भुटो कागज बनाइ बन्दी बनाएको छ । रणजङ्ग मुख्तियार भइसकेको छ । सबै घटना श्रावण महिनामा घटेको र भीमसेन पनि श्रावण महिना मै जन्मेकाले अशुभ हुन सक्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । रङ्गनाथ पनि दरबारमा मुद्दाका लागि उपस्थित हुन्छन् ।

उही दिन केही समयपछि दरबारको बैठकमा मुद्दा हेरिने भएको छ , बैठकमा राजा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, रणजङ्ग, कुलराज, रङ्गनाथ र अन्य उपस्थित भएका छन् । जाली कागज बनाइ भीमसेन विरुद्ध साक्षीहरू पनि उपस्थित गराएको छ । भीमसेन, एकदेव, लगायतलाई सजाय तोकिएको छ । रङ्गनाथले भीमसेनले पनि आफ्नो पुर्पक्षमा बोल्न पाउनुपर्ने र कागजहरू हेर्न पाउनुपर्ने कुरा गरेका छन् । रणजङ्गले अपराधीलाई ल्याउन नहुने कुरा गरेका छन् । रङ्गनाथको अनुरोधमा राजा राजेन्द्रले भीमसेन र एकदेवलाई बैठक अगाडि ल्याउन भनेका छन् । उही समयमा भीमसेन, एकदेव पनि कचहरीका लागि उपस्थित हुन्छन् । भीमसेनले आफू निर्दोष भएको र बुद्ध्यौली उमेरमा बालहत्या जस्तो पाप नगरेको कुरा गरेका छन् र कागजहरू पनि भुटो भएको कुरा भन्छन् । साम्राज्यलक्ष्मीले भीमसेनलाई अपराधी नै ठानेको छ । एकदेवले पनि आफूहरूले त्यस्तो काम नगरेको कुरा गरेको छ । अन्यले पनि भीमसेन र एकदेव सच्चा इमान्दार सेवक भएको कुरा गरेका छन् । राजा राजेन्द्र स्वयमले उक्त मुद्दा हेर्न उपस्थित व्यक्तिले भनेका छन् । साम्राज्यलक्ष्मीले मुद्दा अर्को दिन हेर्न आग्रह गर्दछिन् । कचहरीबाट सबैलाई जान आदेश दिँदै भोलि सोही समयमा उपस्थित हुन भन्छन् । साम्राज्यलक्ष्मी, रणजङ्ग र कुलराज षड्यन्त्र, जालसाजी सबैको सामु आउने भयो भनेर डराएका हुन्छन् । रणजङ्गले भीमसेनको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने षड्यन्त्र रचेको छ र कुलराजलाई उक्त काम गर्न पठाउँछ ।

वि. सं. १८९६ श्रावण वदी ५ रातबाट दिन नछुटिदैको समयमा भीमसेनलाई भेट्न तिलङ्गा आएको छ । तिलङ्गाले मुखिनीको खबर सुनाएको छ । भीमसेनले दरबारको मुद्दामा भएको कुरा गरेका छन् । उनी निसाफ हुने विश्वासमा बसेका छन्, दुई वर्ष अगाडिको खड्गो काटियो यो पनि काटिन्छ भनी विश्वास गरेका छन् । यसै समयमा कुलराज भीमसेनको कोठामा आएको छ । कुलराजले भीमसेनप्रति सहानुभूति देखाउँदै उनको विश्वास जितेको छ र भीमसेनलाई भाग्न आग्रह गरेको छ तर भीमसेन मानेका छैनन् ।

रणजङ्गले रचेको षड्यन्त्र कुलराजले भीमसेनलाई सुनाएका छन् । भीमसेनले शत्रुको कुरा र शत्रुलाई आफ्नै सम्झी विश्वास गरेको छ । शत्रुले भनेको कुरा सत्य ठानी आफू नै नरहे मुखिनीलाई केही नहुने र पाँडे र थापा मिली देशको राजनैतिक स्थिति सुर्घाछ भनी विश्वास गरेका छन् । कुलराजलाई बाहिर पठाई आत्महत्याको प्रयास गर्छन् ।

वि. सं. १८९६ श्रावण वदी १४ अपराह्न दिनको समय भीमसेनलाई उनकै कोठामा विचेत अवस्थामा राखिएको छ । कुलराज र रणजङ्ग पनि त्यही कोठामा कुरा गरिरहेका छन् । गुरुज्यूको चिठी माथवरसिंहलाई पुगेको, तिलङ्गा उम्केर भागेको, गुरुज्यूले शंका गरेको, समय उनीहरूको प्रतिकुल भएको कुरा गरेका छन् । कुलराज भुटो बोल्दा राजाका सामु सत्यता बाहिर आउने शंका गरी डराएको छ । राजा राजेन्द्र भीमसेनलाई भेट्न आउँछन् । रणजङ्गले राजाका सामु भीमसेनलाई अनैतिक भुटो आरोप लगाइ रहेको छ । राजा राजेन्द्रले भीमसेनको सामु बसी मुद्दा आफैँ हर्ने र विराम नै ठहरिए पनि मुखिनी सँगै जन्मकैद भ्यालखाना मै राख्ने कुरा गरेका छन् । भीमसेनले राजेन्द्रको कुरा सुनेपछि आफू शत्रुको जाल, षड्यन्त्रमा परेको र शत्रुलाई विश्वास गरी आत्महत्याको प्रयास गरेको सम्झन्छन् । राजा समक्ष साँचो कुरा राख्न नसक्दा पश्चात्ताप गरेको छ र घाँटीको पट्टी च्याति मर्छन् । उही समयमा एउटा युवकले राजाको हातमा चिठी दिएको छ । चिठीमा राजाले संयम र धैर्य अपनाउनुपर्ने र दरबारमा भएको वेमेल, षड्यन्त्र, जालभेल, शत्रुता, राजनैतिक उथलपुथलले गर्दा सही निर्णय लिन असमर्थ हुने पछि पश्चात्तापमा पर्नुपर्ने कुरा गरेका छन् । भविष्यमा सत्य कुरा पत्ता लाग्ने संकेत गरिएको छ ।

शोधको पाँचौँ परिच्छेदमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा वातावरणको अध्ययन गरिएको छ । यहाँ वातावरणलाई परिभाषित गरी नाटकको बाह्य र आन्तरिक वातावरणको विश्लेषण गरिएको छ । बाह्य वातावरणमा मानवीय क्रियाकलापहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक र सास्कृतिक पक्ष पर्दछन् । समाजमा चल्दै आएको विविध क्रियाकलापले व्यक्तिगत जीवन शैलीलाई प्रभावित गर्छ । आन्तरिक वातावरणमा व्यक्तिगत जीवनको अन्तर्मनमा चल्ने भावनाहरूको उतारचढावले बाह्य जीवनमा प्रभाव पार्दछ । मानिसको मनमा रहेको रिस, कुण्ठा, रोदन, खुशी जस्ता अन्तर्मनको भावना कुनै न कुनै रूपमा बाहिर आउँछ । जसले गर्दा मानिसलाई समाजबाट भिन्न गराउँछ । आन्तरिक वातावरणमा नाटकमा पात्रका मनोवैज्ञानिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ । सामाजिक, चालचलन,

रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति, संस्कार, रहनसहन, भेषभूषा, राजनीतिक, आर्थिक जस्ता बाह्य वातावरणले मानवीय जीवनमा प्रभाव पार्दछ । बाह्य क्रियाकलापले गर्दा व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक पक्षमा प्रभाव पर्छन् ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा ऐतिहासिक वातावरण रहेको छ । यस नाटकमा निश्चित वातावरणको समाज, भेषभूषा, भाषाशैली, संस्कार, संस्कृति, आर्थिक, राजनैतिक कुराहरू समेटिएको छ । यस नाटकमा इतिहासमा घटित राजनीतिक वातावरणले निम्त्याएको मुख्य घटनासँग केन्द्रित रहेको छ । नाटकका पात्रहरू समाजमा हुने छलकपट, शत्रुता, राजनैतिक उतारचढाव, पदको लोभ, जस्ता बाह्य कुराले पात्रको जीवनमा प्रभाव पारेको छ । सोही प्रभावका कारण नाटकीय पात्रहरूको अन्तर्मनमा गहिरो प्रभाव परेको हुन्छ । बाह्य रूपमा पर्ने विविध किसिमको प्रभाव बढी भीमसेन थापामा परेको छ । रणजङ्ग, साम्राज्यलक्ष्मी, राजा राजेन्द्र र अन्य पात्रहरूमा पनि आन्तरिक प्रभाव परेको छ र मनभित्र रहेका कुराहरू विविध माध्यमबाट बाहिर आएको छ । त्यसले मानवीय व्यक्तिगत जीवनमा प्रभाव पारेको हुन्छ ।

यस नाटकका पात्र भीमसेनको अन्तर्मनमा परेका भावहरू बाह्य व्यक्तिगत जीवनमा प्रकट भएको छ । जसले गर्दा विविध स्थिति परिस्थितिसँग सङ्घर्ष गर्नुपरेको छ । भीमसेन बन्दी हुँदा उनमा आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल रूपमा देखिएको छ । उनले शत्रुलाई पनि बेवास्ता गरी हिँड्दा विविध घटनाहरू सिर्जना भएको छ । रणजङ्गमा पनि आन्तरिक द्वन्द्व देखिएको छ । उनले शत्रुलाई पन्छाउन खोजेको छ र मौका पखिरहेको हुन्छ, सही मौका आएपछि शत्रुलाई पराजित गर्न सफल हुन्छन् । यसरी **भीमसेनको अन्त्य** नाटकका अन्य पात्रमा पनि मनोवैज्ञानिक पक्षका कुराहरू बाहिर आएका छन् ।

नाटकको परिवेशसँग रसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । नाटकमा प्रयोग हुने स्थान, काल र वातावरणमा रसको विविध भाव प्रस्तुत हुन्छ । प्रेम, उत्साह, ईर्ष्या, रिस, क्रोध, घृणा, भय, डर, जस्ता भावमा परिवेशको विविध पक्षको प्रयोग भएको हुन्छ ।

यस नाटकमा रसको शृङ्खलाबद्ध संयोजनले नाटकीय कथावस्तुले पूर्णता पाएको हुन्छ । यसले गर्दा नाटक उत्कृष्ट रचना बन्दछ । नाटकमा रस मुख्य रूपमा आउँछ । रसले पात्रका क्रियाकलाप नवरसका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्छ । रसमा आलम्बन विभाव र उद्दीपन

विभाव रहेको हुन्छ । नाटकमा पात्रका व्यक्तिगत चारित्रिक प्रवृत्तिलाई बाहिर ल्याउन आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभावले सहयोग गर्दछ । यसले अनुकूल/प्रतिकूल स्थितिको सिर्जना गर्न सहयोग गर्छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा पनि रसको कुशल प्रयोग पाइन्छ । परिवेशसँग रसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । पात्रको चरित्र परिस्थिति अनुकूल परिवेश निर्माण भएको हुन्छ । रसको माध्यमबाट दर्शक, पाठकमा कौतुहलता, भय, त्रास, करुणा, प्रेमभाव उत्पन्न हुन्छ ।

६.३ समग्र निष्कर्ष

नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) द्वारा रचना गरिएको **भीमसेनको अन्त्य** नाटक ऐतिहासिक राजनीतिक परिवेशमा आधारित रहेको छ । यस नाटकमा स्थानगत परिवेशका रूपमा काठमाडौं हुनमानढोका दरबार, एकदेव वैद्यको घर, भीमसेनलाई थुनामा राखिएको उनकै घरको कोठा आएको छ । कालगत परिवेशका रूपमा वि. सं. १८९४ देखि १९९६को समयावधिलाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । वातावरण अर्न्तगत बाह्य र आन्तरिक वातावरण पर्दछन् । यस नाटकमा बाह्य वातावरणमा नेपालको सामाजिक, सास्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक क्रियाकलाप रहेका छन् । आन्तरिक वातावरणमा भीमसेन, रणजङ्ग, राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, एकदेव, रङ्गनाथ र भाजुमान आदि पात्रमा परेको मनोवैज्ञानिक पक्षको प्रभाव प्रस्तुत गरिएको छ । यो नाटक परिवेशका दृष्टिले उत्कृष्ट र महत्वपूर्ण छ ।

सन्दर्भ सूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४४), **साहित्य प्रकाश**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०४९), **साहित्य प्रकाश**, पाँचौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०५२), **नाटक र रङ्गमञ्च**, काठमाडौं : रुमु प्रकाशन ।

_____ (२०६५), **समको दुःखान्त नाट्यचेतना**, तेस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

कार्की, कर्णबहादुर (२०५९) “भीमसेनको अन्त्य नाटकमा कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

ढकाल, जयप्रसाद (२०५२), **साहित्य र संस्कृति**, भापा : विश्वदीप मुद्रणालय ।

थापा, हिमांशु (२०४७), **साहित्य परिचय**, तेस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

दाहाल, छन्दविनोद (२०४२), “समको ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन”, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

बराल, ईश्वर र अन्य, सम्पा.(२०५५), **नेपाली साहित्यकोश**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय
प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

बराल, कृष्णहरि (२०६९), **कथा सिद्धान्त**, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.

भट्टराई, शरदचन्द्र शर्मा (२०५०), **माध्यमिक नेपाली गद्याख्यान**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), **नाटक र एकाङ्की सैद्धान्तिक स्वरूप तथा नेपाली नाटक र
एकाङ्कीको विकास प्रक्रिया**, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

_____ (२०६२), **कविताको संरचनात्मक विश्लेषण**, काठमाडौं : विधार्थी पुस्तकभण्डार
भोटाहिटी ।

शर्मा, ताना (२०६२), **सम र समका कृति**, सातौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५६), “बालकृष्ण समका नाट्यप्रवृत्ति”, गरिमा, (वर्ष १७, अङ्क ६
पूर्णाङ्क १९८), पृ. ६८-७४ ।

सम, बालकृष्ण (२०६९), भीमसेनको अन्त्य, छैटौँ संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०६४), समको सुखान्त नाट्यकारिता, काठमाडौँ : एकता बुक्स
डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. ।